

# Tartalomjegyzék

<b>Előszó</b> .....	<b>2</b>
<b>1. A nemzetiszocialista kényszermunka</b> .....	<b>4</b>
1.1. Kényszermunkáscsoportok a nemzetiszocializmus idején .....	4
1.2. Nemzetiszocialista kényszermunka a második világháború előtt .....	6
1.3. Nemzetiszocialista kényszermunka a második világháború alatt .....	6
<b>2. A buchenwaldi koncentrációs tábor</b> .....	<b>9</b>
2.1. A buchenwaldi koncentrációs tábor a második világháború előtt .....	9
2.2. A buchenwaldi koncentrációs tábor a második világháború alatt .....	9
<b>3. A koncentrációs altáborok rendszere</b> .....	<b>11</b>
<b>4. Antiszemitizmus és a holokauszt Magyarországon</b> .....	<b>13</b>
4.1. A két világháború között (1918–1939) .....	13
4.2. Magyarország a második világháború idején (1941–1944) .....	15
4.3. Magyarország német megszállása (1944–1945) .....	16
<b>5. A penigi koncentrációs altábor építése</b> .....	<b>20</b>
<b>6. Zsidó származású vagy zsidóként üldözött, kényszermunkára vitt magyar nők útja Penigbe</b> .....	<b>23</b>
6.1. Deportálás Budapestről a ravensbrücki női koncentrációs táborba .....	23
6.2. A ravensbrücki női koncentrációs táborban .....	24
6.3. A ravensbrücki női koncentrációs táborból a penigi altáborba .....	26
<b>7. Munka- és életkörülmények a női koncentrációs altáborban és a Max Gehrt-művekben Penigben</b> .....	<b>27</b>
<b>8. A tábor feloszlata, halálmenetek, mentés és felszabadítás</b> .....	<b>31</b>
<b>9. Kényszermunkásnők életrajzai</b> .....	<b>36</b>
9.1. Markovics Lilli és Evelin .....	36
9.2. Schiffer Karolin .....	37
9.3. Nussbächer Magda .....	38
9.4. Katz Veronika .....	39
<b>10. Büntetőjogi felelősségre vonások 1945 után</b> .....	<b>40</b>
10.1. SS-tagok .....	40
10.2. Felügyelőnők .....	41
10.3. A Max Gehrt-művek tulajdonosai és alkalmazottai .....	42
<b>11. A penigi női koncentrációs altábor történetének feldolgozása</b> .....	<b>43</b>
<b>Forrásjegyzék</b> .....	<b>50</b>
<b>Irodalomjegyzék</b> .....	<b>53</b>

# Előszó

Penig egy kicsiny, talán inkább jelentéktelen, nyolcezer-hatszáz lakosú város Szászország középső részén, a Zwickau-Mulde folyó partján. A 72-es szövetségi autópályán, illetve az 57-es autóúton Chemnitzből és Lipcséből is könnyen elérhető. Penigtől Lipcse felé autózva alig négy kilométernyire a jobb oldalon a fák között feltűnik a Langenleuba-Niedersteinbach lovassport-létesítmény.

„Az áldozatok óva intenek” – olvasható a felirat egy szürke macskakőalapzatba ágyazott botlatókövön a lovaglópálya bejáratnál. Az emlékkő 1967 óta intett emlékezésre további magyarázat nélkül. Végül 2017-ben a „Színt vallani!” demokratikus hálózat információs táblával egészítette ki az emlékkövet, hogy elmondja, valójában mi is történt itt egykor.

1944 nyarán itt létesítették Penigben azt a barakk-tábort, ahová elsősorban külföldi kényszermunkásnőket hurcoltak. Itt zsúfolták össze 1945. január és április között azt a hétszázhárom zsidóként üldözött magyar leányt és asszonyt is, akiket a Penigbe érkezésüket megelőző hetekben és hónapokban, 1944 novemberében és decemberében a magyar nyilaskeresztesek elhurcoltak, majd marhavagonokban összezsúfolva és erőltetett menetben gyalog a ravensbrücki női koncentrációs táborba deportáltak. Ott 1945 januárjában „szelektálták”, azaz kiválasztották őket a kényszermunkára. Hogy aztán a „penigi különítményből”, a buchenwaldi koncentrációs tábor altáborából naponta gyalog menjenek Penigbe, s kényszermunkát végezzenek Max Gehrt-művekben, az Uhland utcában a Wehrmacht részére.

Ahogy közelgett a második világháború vége, 1945 április 13-án a nők jó részét halálmenetbe terelték. Körülbelül hetven beteg, legyengült és ennek megfelelően meneteképtelen nőt a lágérben hagytak, őket két nappal később találták meg az amerikai katonák, és gondoskodtak róluk. Szenvedő társaik egy részének, akiket a halálmenetben hajtottak, sikerült megszökniük, mert az SS-felügyelők egy részét az amerikai csapatok közeledtére időről időre áthelyezték. Tizenhat nő azonban nem élte túl az az embertelen körülményeket, az elhunytakat a lipcsei déli temető krematóriumában elhamvasztották vagy egysze-

rűen a tábor területén eltemették. A második világháború után tizennégy holttestet exhumáltak és a langenleuba-oberhaini temetőben helyezték el. Ott a „Színt vallani!” civil demokratikus hálózat 2021 augusztusában emléktáblát helyezett el, tíz áldozat neve szerepel a táblán, ők azok, akiknek az azonosságát sikerült kinyomozni.

Emellett még körülbelül harminc leány és asszony hunyt el a halálmenetben, illetve a felszabadulás után a fogság és a kényszermunka következtében. A kutatások szerint a penigi koncentrációs altábornak negyvenhárom halálos áldozata volt.

Mindez a nemzetiszocialista bűnökkel kapcsolatos szenvedés és pusztulás figyelmeztetés kell hogy legyen a kirekesztés, a gyűlölet ellen. És ahogy aktuális volt az emlékkő felállításakor, több mint ötven éve, úgy aktuális ma is.

S hogy ez a figyelmeztetés ne vesszen a feledés homályába, hogy emlékezzünk a nemzetiszocializmus áldozataira, és gondoljunk rájuk, a „Mutasd meg az arcod!” kezdeményezés a már említett három információs és emléktáblát átdolgozta és történelmi helyen felállította. A kapcsolódó kutatások során sikerült a világ minden tájáról több száz, a penigi táborral és az ott szenvedő, kényszermunkára hajtott nővel és az SS-felügyelőkkel kapcsolatos dokumentumot összegyűjteni. Ez a sokrétű anyag, amely már túllép bármely információs táblán elhelyezendő felirat lehetőségén, szolgál a jelen kötet alapjául.

A középpontban az a cél állt, hogy a tábor történetének kutatása mellett arcot adjon a kötet a táborban fogva tartott hétszázhárom nőnek is. A hosszú évekig tartó kutatómunka számos helyen folyt az izraeli Jad Vasemtől az Egyesült Államok holokauszt-emlékmúzeumán át a Náciüldözési Központ – Arolsen-archívumig, emellett családfajegyzékeket vizsgáltak át, ezek teremtették meg az alapját az itt látható névlistának. Az itt szereplők voltak a tagjai annak a csoportnak, amelyet Ravensbrückből Penigbe helyeztek át. E névsor segítségével sikerült a foglyok utódaival kapcsolatba lépni. A gyerekek és unokák számoltak be a szülők, nagyszülők életéről, ők bocsátották rendelkezésre a birtokukban lévő okmányokat, a fogság előtti és utáni fényképeket. Ily módon és más fellelt dokumentumok alapján sikerült ötszázkilencvenhat nő és családja sorsát megismerni.

A kutatómunka ismét és ismét különféle akadályokba ütközött. Nagy nehézséget okoztak az olvashatatlan és az idegen nyelvű forrásanyagok. Nem kis gondot okozott több esetben az érintett neve, születési adatai vagy foglalkozása, amelyet tudatosan hibásan adtak meg, hiszen abban a helyzetben ez esetleg a túléléshez volt feltétlenül szükséges – a kor és a foglalkozás a kiválasztásnál sokszor életről-halálról döntött. De a koncentrációs táborok írnokai által vagy a későbbi német, illetve szövetségi szolgálati helyeken felvett személyi adatok is sokszor hibásak voltak, vagy hibásan vették át őket. Tovább nehezítette a kutatást a nevek különböző írásmódja, valamint a nevek megváltozása házasság vagy emigráció miatt. Ezzel összefüggésben meg kell említeni, hogy a kiadványba a név szerint említett személyek és helységek írásmódja német forrásból került, ezért más nyelvek írásmódja, különös tekintettel a magyar nyelvre, különböző lehet. Eltekintve az ilyen formai akadályoktól, elvértve adódhatnak kisebb tartalmi ellentmondások is. Így az érintett nők a helyzetüket egyénileg nemegyszer másféleképpen tapasztalták meg. A kényszermunkásnők különböző megállapításait, ami az időpontokat, a helységeket és a nagyságrendeket illeti, ennek megfelelően kritikusan kellett más források adataival összevetni. Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy ezeknek a nőknek a túlélésük volt az elsődleges szempont, nem a részletek megfigyelése. Az alkalmoszerű ellentmondások dacára a nők elbeszéléseit olvasva egyértelműen borzalmas képet kaphatunk a nemzetiszocializmus áldozatainak megpróbáltatásairól. Következtetésképpen fontos volt az érintetteket a lehető legtöbbször személyesen megszólaltatni, amennyire ez, tekintettel a rendelkezésre álló forrásanyagra, lehetséges volt.

Az első négy bevezető fejezet – mielőtt a penigi koncentrációs altábor történetének ismertetésére kerülne sor – általánosságban beszél a kényszermunkáról a nemzetiszocializmusban, szól a korabeli politikai helyzetről, továbbá a a penigi altábor törzstáborának, a buchenwaldi koncentrációs tábornak a történetéről, valamint képet ad a koncentrációs altáborok rendszeréről.

A kötetet a nemzetiszocialista kényszermunka-táborokban kizsákmányolt, szenvedett és elhunyt több százezer embernek az emlékének ajánljuk. Elsősorban

arra a hétszázhárom leányra és asszonyra gondoltunk, akiknek a penigi koncentrációs altáborban kellett ember-telen körülmények között kényszermunkát végezniük. Az emlékezés egyben figyelmeztetés: a kirekesztés, a rasszizmus és az antiszemitizmus – ma is – mindig erőszakba, rombolásba és halálba torkollik.

## 1. A nemzetiszocialista kényszermunka

Egy munkaviszonyt akkor lehet kényszermunkának tekinteni, ha az alkalmazott akarata ellenére, büntetés fenyegetése mellett, nem gazdasági kényszerrel érvényesítik. Ez azt is jelenti, hogy a kényszermunkásoknak semmilyen vagy csak nagyon csekély befolyásuk van a saját egzisztenciális körülményeikre.

Az 1939-től 1945-ig tartó második világháború alatt az úgynevezett Nagynémet Birodalomban<sup>1</sup> több mint 13 millió külföldi férfit, nőt és gyereket használtak kényszermunkára. Ez 8,4 millió külföldi civil munkást – úgynevezett idegen munkást – 4,6 millió hadifoglyot és 1,7 millió koncentrációs táboriglyot jelentett.<sup>2</sup>

Az érintettek státusza emellett változhatott. Így például számos külföldi civil munkást az elnyomó tartózkodási és munkaelőírások megsértése miatt koncentrációs táborba küldtek. Ebben az esetben a „vendégmunkásból” koncentrációs táboriglyó lett. Emiatt a fenti számból több mint 1,5 millió duplán bejegyzett foglyot kell levonni, ami összesen 13,4 millió kényszermunkást jelent. Ehhez jön még további 7-10 millió kényszermunkás, akiket a Nagynémet Birodalmon kívül, a németek által elfoglalt vagy ellenőrzött területeken zsákmányoltak ki. Amennyiben ezt is hozzászámoljuk, akkor több mint 20 millió ember végzett kényszermunkát a nemzetiszocialista Németországnak.<sup>3</sup>

„A kényszermunka tehát tömeges jelenség volt. És mindenütt jelen volt. Alig akadt olyan német társadalmi és gazdasági terület, ahol – még ha különböző mértékben is – ne éltek volna a kényszermunka lehetőségével. A spektrum mindent magában foglalt az állami vállalatoktól kezdve, a vezető ipari konserneken, bányászvállalatokon, és építőipari konserneken, valamint mezőgazdasági üzemeken keresztül egészen a kis kézműves üzemekig, továbbá az egyházi és kommunális intézményeket és a háztartásokat egyaránt.<sup>4</sup>

A kényszermunka formája és ehhez tartozóan a bánásmód a kényszermunkásokkal az adott csoportoknak a nemzetiszocialista fajhierarchián belüli besorolásától függött. A zsidók, a szintik és romák, valamint a szovjet hadifoglyok emberhez teljesen méltatlan élet- és munkakörülményekkel szembesültek, az észak- és nyugat-európaiaknak gyakorta lényegesen jobb bánásmódban volt részük, például ami az ellátást illeti. 1933 és 1945 között hozzávetőleg 2,7 millió kényszermunkás halt meg a kimerítő munkakörülmények, az éhezés, az elégtelen higiéniai feltételek, a hiányos orvosi ellátás, valamint a kínzások, illetve a felügyelő személyzet gyilkosságai következtében. Mivel Németországban a munkaképes férfiak nagy része a második világháború alatt a Wehrmacht-nál katonai bevetésen volt, a nemzetiszocialista propaganda ellenére kényszermunkások nélkül Németország képtelen lett volna öt és fél éven keresztül háborút vívni.

### 1.1. Kényszermunkáscsoportok a nemzetiszocializmus idején

A tudományos történelemkutatás megkülönbözteti a kényszermunkások egyes csoportjait, amit részben a nemzetiszocialista terminológiai besorolásnál is alkalmaztak.<sup>5</sup>

#### „Vendégmunkások”

Civil munkások, akiket a megszállt területekről Németországba vittek, és akiknek tilos volt a munka- és tartózkodási helyüket elhagyni. A legtöbbször úgynevezett közösségi táborokban helyezték el őket. Ezekben a csoportokon belül a lengyel és a „keleti munkások”, azaz a szovjet civil munkaerő életkörülményei voltak a legrosszabbak. A „vendégmunkások” között ők alkották a leginkább érintett csoportot. A „vendégmunkások” teljes létszáma 8,4 millió volt.

1 A Nagynémet Birodalom Németországra és Ausztriára terjedt ki, valamint az annektált területekre Lengyelországban, Franciaországban, Belgiumban és a mai Csehországban.

2 Lásd: Spoerer 2001, 223. old.

3 Lásd: Wagner 2010, 180. old.

4 Lásd: ugyanott

5 Lásd: ugyanott



*Ukrán nagycsalád kényszermunkán<sup>6</sup>*



*Francia kényszermunkásnők a Siemens tekerescgyártó részlegében, Berlin 1943<sup>7</sup>*

### **Hadifoglyok**

A hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozó 1929-es genfi egyezmény dacára a nemzetiszocialista rezsim a hadifoglyokat hadiipari munkára kényszerítette. Összesen 4,6 millió hadifogoly férfi végzett kényszermunkát a hadiiparban és a mezőgazdaságban.

### **Elítélt foglyok**

A második világháború folyamán a börtönök és büntetőtáborok foglyait is fokozatosan bevonták a hadiipari kényszermunkába. Összesen 200 ezer személyről van szó.

### **„Munkászidók” (Arbeitsjuden)**

A Németország által megszállt területeken a munkatáborokba és gettókba kényszerített zsidó lakosságnak is részt

kellett vennie a kényszermunkában 1938-tól. Később jó részük haláltáborokba került, sokan ott pusztultak el. 1944 őszétől a nem zsidó hozzátartozók sem maradhattak ki a kényszermunkából. A Német Birodalom területén a koncentrációs táborokon kívül kényszermunkát végző zsidó nők és férfiak száma körülbelül 110 ezerre tehető. A birodalom határain kívül, azaz a második világháború alatt a németek által megszállt területeken ez a szám lényegesen magasabb volt.

### **Koncentrációs táborok foglyai**

1943-tól szinte valamennyi koncentrációs táborba (KZ) zárt fogoly hadiipari kényszermunkát végzett. Nemcsak csak zsidó nők és férfiak, hanem más csoportok is, amelyek tagjai nem illettek a nemzetiszocialista világnézetbe – politikai ellenfelek, homoszexuálisok, Jehova tanúi. A „Nagynémet Birodalomban” a kényszermunkát végző KZ-foglyok száma meghaladta az 1 milliót.



*A ravensbrücki koncentrációs táborban Jehova tanúi nők megraknak egy csillét, 1939-40<sup>8</sup>*

A nemzetiszocialista hatalom számára a különböző időszakokban más-más volt a kényszermunka és annak gazdaságpolitikai jelentősége.

6 Alsó-szászországi Tartományi Levéltár, Wolfenbüttel (magántulajdon)

7 Szövetségi Levéltár (Bundesarchiv), kép 183-S68029 / CC-BY-SA 3.0

8 Szövetségi Levéltár, kép 183-1985-0417-15

## **1.2 Nemzetiszocialista kényszermunka a második világháború előtt**

Az 1933-as hatalomátvétel után a nemzetiszocialisták azonnal megkezdték politikai ellenfeleik letartóztatását, itt mindenekelőtt kommunista és szociáldemokrata nőkről és férfiakról volt szó. Koncentrációs táborokba és büntetőintézményekbe kerültek, és kényszermunkára ítélték őket. A rabok többsége nem volt zsidó, ők a nemzetiszocialista gondolkodás szerint „árjának”, a „népközösség” potenciális tagjainak számítottak. Esetükben a kényszermunka az „átnevelést” szolgálta, a cél, hogy a hatalom megtörje a nemzetiszocialista rezsimmel szembeni ellenállást. A „nem árja” foglyokat, tehát a zsidó, szinti és roma nőket és férfiakat ezzel szemben tervszerűen elzárták a munkalehetőségektől, eleinte nem alkalmazták őket kényszermunkaként sem, mert munkaerejükre az 1930-as évek elején az 1929-ben kirobbant gazdasági világválság okozta nagy munkanélküliség következtében nem volt szükség.

Termelőmunkára korábbi munkanélkülieket vetettek be, akik a nemzetiszocialisták szemében a „népközösséghez” tartoztak. A politikailag átnevelendő KZ-foglyoknak kezdetben értelmetlen, nehéz fizikai munkát kellett végezniük, ez sokszor valójában a felügyelők terrorja és szekatúrája volt. Idetartozott például szükségtelen falak felépítése és lebontása vagy két pont között kövek ide-oda cipelése futólépésben.<sup>9</sup>

A nemzetiszocialista kényszermunka nem produktív jellege a harmincas évek közepétől megváltozott. Az ok: erősödött a fegyverkezés, és Németország e tekintetben függetlenségre törekedett. Ez már a második világháború előkészítése volt, ahogy az 1936-ban kiadott négyéves tervben is szerepelt a német hadsereg bevetési képességére és a német gazdaság háborús felkészülésére vonatkozóan.

A nemzetiszocialista kényszermunka az 1930-as évek közepén koncentrációs táborok létesítésére, kiépítésére és üzemeltetésére is irányult.<sup>10</sup> Ebben az időszakban, 1936-ban és 1937-ben hozták létre a sachsenhauseni és a buchenwaldi koncentrációs tábort.

1938 áprilisában és júniusában kezdődött el a „birodalmi munkakerülők elleni akció”, amelynek során

több mint 10 ezren kerültek koncentrációs táborba. Itt elsősorban olyanokról volt szó, akiket a nemzetiszocialisták társadalmilag aszociálisként, bűnözőként vagy homoszexuálisként üldöztek, valamint zsidó, szinti és roma nőkről, férfiakról. A letartóztatottaknak különösen kegyetlen kényszermunkát kellett végezniük, mindenekelőtt kőtörőkben. Sokan életüket veszítették.

Ekkoriban egyre fontosabb szerepet játszott a zsidó nők és férfiak koncentrációs táborokon és büntetőintézményeken kívüli kényszermunkája. Erre vonatkozott a Munkaközvetítő és Munkanélkülieket Biztosító Birodalmi Hivatal elnökének, Friedrich Syrupnak az 1938. december 20-ai rendelete a „zsidó munkanélküliek és támogatottak birodalomszerte egységes munkabevetéséről”.

A zsidókat kirekesztő politika és a sokféle munkavégzési tilalom miatt 1933 után a kényszermunka volumene állandóan nőtt. A kényszermunkára hajtott zsidó munkaerőt mindenekelőtt a fizikailag megerőltető építkezéseknél és az új termőföldek kialakításánál, így például az Emsland vidéki mocsarak kiszárításánál vetették be.

## **1.3 Nemzetiszocialista kényszermunka a második világháború alatt**

Németország Lengyelország elleni, 1939. szeptember 1-jén indított támadásával megkezdődött a második világháború. Sok német férfit hívtak be a Wehrmachthoz katonai szolgálatra, így egyre nagyobb lett az országban a munkaerőhiány. A problémát áthidalandó, a nemzetiszocialista vezetés a lengyel hadifoglyok kényszermunkába állításáról döntött a Lengyel bevetés nevű program keretében. Ennek következtében 1940 nyaráig 700 ezer lengyel hadifoglyot, valamint civil nőt és férfit kényszerítettek elsősorban mezőgazdasági munkára.

1940 februárjában kezdődtek a Wehrmacht nyugat-európai hódító hadjáratai, így további több százezer nyugat-európai hadifoglyot és civil munkaerőt kényszerítettek munkára Németország hasznára.

A gazdasági haszonnal szemben, amit a kényszermunkások jelentettek Németország számára, kezdettől fogva ott álltak a nemzetiszocialista vezetés ideológiai és biztonság-

<sup>9</sup> Lásd: Kogon 2014, 111. old.

<sup>10</sup> Lásd: Wachsmann 2016, 189. old.

politikai meggondolásai. A rezsim fajgyűlölő ideológiája a német nép fajtisztaságát féltve a kényszermunkásokban fenyegetést látott. S mivel a kényszermunkások száma szükségszerűen folyamatosan nőtt, a belbiztonság állandó fenyegetettségét látta bennük a kormány, zavargásoktól vagy akár felkelésektől is tartott.

Ezért hozta meg a kormány 1940. március 8-án először az úgynevezett lengyel rendelkezéseket, majd ehhez kapcsolódva 1942. február 20-án a keletmunkás-rendelkezéseket. Mindkettő a közép- és kelet-európai kényszermunkások élet- és munkakörülményeire vonatkozó, faji alapú regresszív határozatgyűjtemény volt. Ebben fogalmazták meg például, hogy a kényszermunkásokat, nőket és férfiakat egyaránt körbekerített barakklagerekben kell fogva tartani. Kötelezettséget írtak elő stigmatizáló jelvény viseletére. A lengyel kényszermunkások esetében ez egy lila P-betű volt sárga alapon, a szovjet kényszermunkások pedig fehér OST feliratot hordtak kék alapon.



Lengyel és szovjetunióbeli kényszermunkások megkülönböztető szimbólumai

A behatárolt tér és a látható megkülönböztetés célja az volt, hogy a keleteurópai kényszermunkások ne keveredhessenek a helyi lakossággal. A kontaktus munkahelyen kívül szigorúan tilos volt. A lengyel, az orosz és az ukrán férfiakat halálbüntetéssel sújtották, ha német nővel nemi kapcsolatra léptek. A német nőre nyilvános megaláztatás, társadalmi stigmatizáció, vagy koncentrációs tábor várt ilyen esetben. De ha német férfiak létesítettek szexuális

kapcsolatot egy kényszermunkásnővel, akár megerőszakolták, nem kaptak feltétlenül büntetést, a kényszermunkásnő viszont biztosan koncentrációs táborba került. Ha a rendelkezések ellen vétett valaki, s ez szinte kizárólag besúgás révén derült ki, akkor nem a jog, hanem a Gestapo<sup>11</sup> volt felelős az üldözésért. Az érintetteket általában átnevelő munkatáborba vagy koncentrációs táborba zárták.

A második világháború első éveiben a kényszermunka főleg Németország határain kívül játszott fontos szerepet, mindenekelőtt a meghódított Lengyelországban és 1941-től a Szovjetunió megszállt területein, de Észak-, Nyugat- és Dél-Európa elfoglalt országaiban is számottevő mértékben alkalmazták. A német munkaerőhivatal több mint 10 millió ember bevetését koordinálta. Ő a háború idején részben brutális kényszer alatt dolgoztak a Wehrmacht, a Todt-szervezet<sup>12</sup> és német cégek vagy Németország számára termelő szolgálatában. A kényszermunka minden megszállt területen fontos eleme volt a megszálló rezsimnek, a munkahivatalok a megszállók közigazgatásának legfontosabb intézményeihez tartoztak. „Az alávetetteket illető nemzetiszocialista rasszista felfogásnak megfelelően a katonai és a civil megszálló hatóságok különbözőképpen jártak el, ami a kényszermunka szervezését, a toborzási gyakorlatot és mindenekelőtt a munkakörülmények szervezését illeti. Különösen rosszak voltak és magas halálozási számokat mutattak az élet- és munkakörülmények a megszállt Lengyelországban és a Szovjetunió megszállt területein.”<sup>13</sup>

A villámháború-stratégia megghiúsulásával s az elhúzódó háborúval tovább nőtt a munkaerőhiány, hiszen egyre több férfit hívtak be katonának. Ez volt a magyarázata annak, hogy Adolf Hitler 1941 novemberében lehetővé tette szovjetunióbeli hadifoglyok, valamint civil nők és férfiak alkalmazását munkaerőként a birodalom területén is. Így lett 1942 tavaszán a tübingi körzetvezető Fritz Sauckel a munkabevetések teljes jogú meghatalmazottja. Sauckel munkahivatalának dolgozói lényegében a munkaügyi hivatalok alkalmazottaiból

11 A Gestapo mozaikszó a Titkos Államrendőrség (Geheime Staatspolizei) rövidítése. Büntető rendőrségi hivatali apparátus és politikai rendőrség a nemzetiszocializmus idején, 1933-tól 1945-ig. A nemzetiszocialista kormány eszközeként kiterjedt hatalma volt a politikai ellenfelek leküzdésére. A Gestapo hírhedt volt brutális kínzó nyomozómódszerei miatt, amelyekkel kihallgatásokon vallomásokat kényszerített ki.

12 A Todt-szervezet (OT) egy 1938-ban alapított paramilitarisztikus építő egység volt a Németországban. Vezetőjének, Fritz Todtnak (1891–1942) a nevét viselte. A második világháború idején mindenekelőtt a Németország által megszállt területeken vetették be a szervezetet.

13 Lásd: Wagner 2010, 184. old.

kerültek ki, és elsősorban az volt a feladatuk, hogy rövid időn belül lehetőleg minél több férfit és nőt hozzanak kényszermunkára Németországba. A külföldi munkaerő megszerzésében Sauckel munkatársai különösen brutálisan jártak el, főleg a megszállt keleti területeken, volt, ahol egész települések teljes lakosságát – családokat gyerekekkel – fogták el és deportálták Németországba. Így 1941 végétől 1944 nyaráig majdnem 3 millió „keleti munkás” – ahogy a német hatóságok a szovjetunióbeli civil munkás nőket és férfiakat nevezték – került Németországba. Őket az iparban, bányákban és az építőiparban dolgoztatták.

Miután 1942. január 20-án a wannseei konferencián döntöttek a „végső megoldásról”, az európai zsidóság szisztematikus, tömeges fizikai megsemmisítéséről, a vélt vagy valóságos munkaképesség lett a döntő kritérium egy-egy személy megítélésében. Ezért a koncentrációs és megsemmisítő táborokban szelektálták az érkezőket, a vélhetően munkaképeseket elválasztották a vélhetően munkaképtelenektől, őket azonnal meggyilkolták. A nemzetiszocialisták számára kétségtelen volt, hogy a kezdetben még munkaképes zsidó nőkre és férfiakra is halál vár egy idő után.

1942 tavaszától az SS ebben a tudatban adott át a fegyveriparnak egyre több KZ-foglyot. Ezért létesítettek újabb és újabb koncentrációs tábor részben a fegyverüzemek közvetlen közelében. A cél az volt, hogy a foglyokat még intenzívebben ki lehessen zsákmányolni.<sup>14</sup> Az egyik legismertebb példa a hatalmas ipari komplexum Auschwitz III. vagy Monowitz, ahol az I. G. Farben részvénytársaság sok ezer kényszermunkása szintetikus kaucsukot – úgynevezett bunát – állított elő.<sup>15</sup> Itt is létesült koncentrációs tábor a kényszermunkás foglyok elszállásolására.

Miután az SS egyre több KZ-foglyot bocsátott a fegyveripar rendelkezésére, „a háborús gazdaság egyik központi intézményévé vált, és hatalmát tovább tudta

építeni. Emellett jelentős összegeket kapott a cégektől a foglyok készenlétéért. Egy kényszermunkás naponta négy birodalmi márkába erült, egy szakmunkás után hat márkát kellett a cégeknek befizetniük az SS részére.<sup>16</sup> Sok KZ-fogoly szakmunkásnak adta ki magát, hogy kültéri – például útépitésen vagy kőfejtőben végzett – nehéz fizikai munka helyett műhelybe vagy gyárba kerülve növelje túlélési esélyét.<sup>17</sup>

A fegyveripari munka lehetőséget nyújtott a kényszermunkásoknak személyesen kezdeményezett vagy szervezett szabotázsra. Egyrészt lassú munka, selejt produkálása, anyagpazarlás vagy gépek szándékos tönkretétele révén keletkezett a nemzetiszocialistáknak anyagi vesztesége, másrészt a szabotázs egyfajta erkölcsi ellenállást is jelentett a kizsákmányolókkal szemben.<sup>18</sup> Ha egy szabotázsakciót fölfedtek, drasztikus büntetés következett, akár nyilvános kivégzés.<sup>19</sup>

A kényszermunkások foglalkoztatásának jelentős hatása volt a német munkásságra. A rasszizmus mindennapivá vált, mert a nemzetiszocialista ideológia szerint a német munkások a hierarchiában a külföldi kényszermunkások fölött álltak, így hajszolhatták, nehéz, alantas, piszkos és veszélyes munkákra kényszeríthettek őket. Amikor például a szövetségesek az utolsó háborús években fokozták a német nagyvárosok bombázását, elsősorban kényszermunkás nők és férfiak, valamint KZ-foglyok hordták el a romokat, hatástalanították a fel nem robbant bombákat és takarították el a halottakat, persze védőruházat nélkül.<sup>20</sup>

14 Lásd: Langbein 1997, 320. old.

15 Lásd: Gilbert 2001, 79. old.

16 Brakel 2012, 119. old.

17 Lásd: Kogon 2014, 110. old.

18 Lásd: Langbein 1997, 321. és 326. old.

19 Lásd: ugyanott, 323. old.

20 Lásd: Süß 2010, 230. old.



## 2. A buchenwaldi koncentrációs tábor

### 2.1 A buchenwaldi koncentrációs tábor a második világháború előtt

Mivel a penigi altábor a buchenwaldi koncentrációs tábor rendszeréhez tartozott, nem mellőzhető ennek a tábornak a története.

1937. július 15-én érkezett az első száznegyvenkilenc fogoly a sachsenhauseni koncentrációs táborból a Weimar melletti Ettersberg hegyhez. Őket követték az SS által megszüntetett Sachsenburg és Lichtenburg koncentrációs tábor foglyai. Számukra kellett a buchenwaldi koncentrációs tábor felépíteni, azaz erdőrészeket irtani, csatornázni, elektromos vezetékeket fektetni és utakat, utcákat építeni. A kényszermunka átlagban napi tíztizenegy órát jelentett, a munkások védőruházatot nem kaptak. Az építőanyagok szállításához a közeli kötőről általában nem volt segédeszköz.

A láger teraszosan épült az Ettersberg északi domboldalába, hogy az SS mindent át tudjon tekinteni. A főbejáratától teljes rálátás nyílt az egész táborra, amelyet három kilométer hosszú és három méter magas szögesdrótkerítéssel, elektromos kerítéssel kerítettek be. A géppuskákkal felszerelt huszonkét őrtorony mindegyike háromemeletes volt. A foglyok harmincnégy primitív, a hideg és a meleg ellen rosszul szigetelt fabarakkba és tizenhat kétemeletes kőbarakkba kerültek. A tábor területe negyven hektár volt.

A koncentrációs tábortól délre volt az SS-kaszárnya tizenhat épülettel, köztük félkörben elrendezve tizenkét ház a türingiai halálfejes SS-ezred századainak állt rendelkezésére. Ehhez járultak a kaszinók, a fegyverraktárak, egy katonakórház, lő- és gyakorlóterek, nagy garázsok és két benzinkút.<sup>21</sup> Az SS-vezetőség és családtagjaik szórakoztatására – ők a láger közelében két családi házas településen és néhány több családnak való házában éltek – a láger kerítésétől nem messze egy SS-állatkertet meg

egy medvekarámot létesítettek. 1940-ben az SS-táboron belül egy sólyomkert és egy vadaskert nyílt, ahová a lakosság is beléphetett.

Kommunista és szociáldemokrata nők és férfiak, Jehova tanúi, bűnözők és ritkábban homoszexuálisok alkották a lágerlakók többségét 1937 júliusában a koncentrációs tábor megnyitásakor. Változásra először 1938 áprilisában a „munkakerülők elleni birodalmi akció” kezdetével került sor. Az akció keretében olyan személyek kerültek koncentrációs táborba, akik a rájuk osztott munkát nem vállalták el, vagy nem volt lakóhelyük, vagy fedél nélkül voltak. Csak Buchenwaldba négyezer-ötszáznyolcvankét „munkakerülőt” internáltak.<sup>22</sup>

Az 1938 novemberi zsidóellenes pogromok után zsidó nők és férfiak képeztek egy nagyobb fogolycsoportot a lágerben. Ekkor kilencezernyolcszáznegyvenöt zsidót kényszerítettek egy szögesdrótkaramba, megkínózták és kirabolták őket, íarra kényszerítve mindenkit, hogy mondjon le tulajdonáról, és vándoroljon ki Németországból. Kétszázötven ember pusztult ott el.<sup>23</sup> Zsidó foglyok alkották ezután azt a csoportot, amelyet az SS elkülönített élet- és munkakörülmények között különleges kínzásokkal, kollektív büntetésekkal és a lehető legkeményebb kényszermunkával sújtott.

### 2.2 A buchenwaldi koncentrációs tábor a második világháború alatt

A második világháború kezdete után, 1939 szeptemberében nyolcezeröttszáz férfi került a buchenwaldi koncentrációs táborba, köztük hétszáz cseh, több száz burgenlandi<sup>24</sup> roma, több mint kétezerkétszáz lengyel és több mint ezer bécsi zsidó. Októberben az SS újabb háromezer lengyelt és zsidót zsúfolt össze egy elkülönített sátorban a gyülekezési téren.<sup>25</sup> A katasztrofális életkörülmények ebben a sátorban már megtervezett tömeggyilkosságra utalnak, és a túlszűfolttsággal elősegítették olyan betegségek kitörését, mint a tifusz és a vérhas. A rossz ellátás, a betegségek és a kényszermunka következtében több száz fogoly halt meg.

21 Lásd: Buchenwald-emlékhely kiadványa 1999, 33. old.

22 Lásd: ugyanott, 60. és 72. old.

23 Lásd: Knigge 2020, 205. old.

24 A Burgenland ma az Osztrák Köztársaság legkeletibb tartománya.

25 Lásd: Knigge 2020, 206. old.

1940-től az SS áttért a legyengült foglyok meggyilkolására méreginjekcióval. Az év elején az SS az erfurti Topf & Söhne cég tervei alapján a gyülekezési tér mellett egy krematóriumot építtetett a holttestek elégetésére. Korábban a foglyok tetemei a weimari városi krematóriumba kerültek. 1942 októberében üzembe helyeztek egy második égetőkályhát. A krematórium pincéjében is gyilkoltak foglyokat, az ottani fal kampókon fojtották meg őket. Egy túlélő, Eugen Kogon az így meggyilkolt foglyok számát ezeregyszázra becsüli.<sup>26</sup>

A Szovjetunió elleni német támadás után, 1941 szeptemberében az SS megkezdte a szovjet hadifoglyok legyilkolását a láger melletti Német Fegyverkezési Művek (Deutsche Ausrüstungswerke) lőállásaiban. Később erre a célra egy átépített lóistállóban a lágertől nyugatra berendeztek egy orvosi vizsgálati helyiségnek álcázott létesítményt, ahol agyonlőtték a foglyokat.<sup>27</sup> Itt a következő két évben összesen több mint nyolcezer szovjet hadifoglyot lőttek fejbe.<sup>28</sup>

1942 elején az SS állandó kísérleti állomássá építtette át a 46-os blokkot, ahol a foglyokon orvosi kísérleteket végeztek. Például kiütéses tífusszal lettek fertőzték meg őket, hogy oltóanyagokkal kísérletezzenek. Égési sebeket okoztak, hogy kezelési módszereket próbálhassanak ki. A kiválasztott személyek nagy része a kísérletek következtében – gyakran borzalmas kínok között – halt meg.<sup>29</sup>

Az SS 1942 végén fertőtlenítő épületet és karantént<sup>30</sup> rendezett be az ablaktalan katonai lóistállóban. Ebbe az úgynevezett kis lágerbe mindenekelőtt a munkaképtelen foglyok kerültek.<sup>31</sup> Itt az ellátás és a higiéné még katasztrófálisabb volt. Az ötven lóra épített istállóba ezerkilencszázhatvan foglyot zsúfoltak össze, úgyhogy

a betegségek gyorsan terjedtek, a halálozási szám ennek megfelelően magas volt.<sup>32</sup>

A láger közvetlen közelében 1943 márciusában megkezdődött a termelés a Gustloff-Werke II elnevezésű, a foglyokkal építtetett fegyverüzemben. 1944 folyamán négyezer nő és férfi fogoly dolgozott itt kényszer munkásként.<sup>33</sup> 1944 tavaszától itt készültek többek között a V2 rakéta<sup>34</sup> irányító elemei. Ezenfelül nagy külső lágerek létesültek a lipcsei Erla gépgyár, a schönebecki Junkers repülőgépművek és a wernigerodei Rautal művek közelében, mindenütt buchenwaldi foglyok végeztek kényszer munkát a fegyveripar hasznárá.<sup>35</sup> A buchenwaldi koncentrációs tábor legismertebb külső lágere a nordhauseni Dora láger volt, amelyik később önálló koncentrációs tábori státuszt kapott. Itt a KZ-foglyoknak egy föld alatti járatrendszert kellett kiépíteniük a V1-es V2-es rakéták gyártásához. A Dora láger működése és a rakétagyártás foglyok ezreinek az életébe került a katasztrófális élet- és munkakörülmények miatt.

Szövetséges bombázók 1944. augusztus 24-én megtámadták és nagyrészt megsemmisítették a buchenwaldi központi tábor közelében lévő fegyverüzemeket és SS-létesítményeket. Mivel a foglyoknak a támadás alatt a gyártási helyeken kellett maradniuk, közülük háromszáznyolcvannyolcan meghaltak és kétezren megsebesültek.<sup>36</sup>

1944 augusztusától a fronthoz közeli táborokat – 1945 januárjában az auschwitzit és a groß-rosenit – föloszlatták, a foglyokat gyalog vagy nyitott teherszállító vagonokban többek között a buchenwaldi koncentrációs táborba küldték. A több ezer új fogollyal még zsúfoltabbá vált a láger. 1944 végéig a foglyok száma hatvanháromezer-

26 Lásd: ugyanott., 191–192. old.

27 Lásd: Buchenwald-émlékhely kiadványa, 121. old.

28 Lásd: Knigge 2020, 209. old.

29 Lásd: Buchenwald Emlékhely kiadvány 1999, 200. és 202. old.

30 A karantén beteg es erősen legyengült foglyok elszállítására szolgált, őket legnagyobbbrészt magukra hagyták.

31 Lásd: Knigge 2020, 149–150. old.

32 Lásd: Buchenwald-émlékhely kiadványa 1999, 149–151. old.

33 Lásd: Knigge 2020, 139–142. old.

34 A V2 a Vergeltungswaffe 2 (megtorló fegyver 2.) elnevezése. A kezdetben A4 néven fejlesztett egység az első működőképes folyadék hajtású nagy rakéta volt. Ezt a rakétát a Német Birodalom peenemünde katonai kísérleti üzemében (HVA) fejlesztették ki Wernher von Braun vezetésével, 1939-től. 1944-től nagy mennyiségű V2 rakétát vetettek be.

35 Lásd: Knigge 2020, 211. old.

36 Lásd: ugyanott, 213. old.

negyvennyolc férfival és huszonnégyezer-kétszázötven nővel nőtt. Egyharmaduk húszévesnél fiatalabb volt.<sup>37</sup>

Miután 1945-ben folytatódott a szövetséges csapatok előrenyomulása a német területekre, Hermann Pister lágerparancsnok április 6-án parancsba adta a buchenwaldi koncentrációs tábor kiürítését. Ezért április 7-étől 10-éig huszonnolcezer foglyot hajtottak gyalogosan, vagy szállítottak vagonokban a dachau-i és flossenbürgi koncentrációs táborba, valamint a theresienstadti gettóba.<sup>38</sup> Útközben ezek pusztultak el.

Amikor 1945. április 11-én a 4. számú amerikai páncélos hadosztály 37. számú zászlóalja a buchenwaldi koncentrációs tábor közelébe ért, az SS őrző egységek elmenekültek. Ekkor a foglyok közötti tábori ellenállók megszállták az őrtornyokat, és átvették a láger irányítását, amelyben még mindig huszonnégyezer fogoly volt. Röviddel ezután az amerikai csapatok elérték Buchenwaldot. A túlélőket 1945. május 8-án, a háború végével elbocsájtották, ezáltal lehetővé vált hazatérésük. Sok fogoly röviddel a felszabadulása után hunyt el a lágerben uralkodó élet- és munkakörülmények következtében.

A buchenwaldi koncentrációs táborban fennállása alatt kétszázhatvanhatezer fogoly volt Európa számos országából. Ötvenhatezren a táborban haltak meg.<sup>39</sup>

A második világháború vége után, 1945 augusztusában a buchenwaldi egykori koncentrációs tábor átadták a szovjet katonai igazgatásnak. Egy úgynevezett 2. számú speciális tábor létesült. Olyan személyeket internáltak oda, akik a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt állam- és pártapparátusában töltötték be hivatalát, és akik a szovjet megszálló hatalom szemszögéből nézve veszélyeztették a katonai biztonságot és jövőbeli társadalompolitikai terveket. A 2. számú speciális tábor 1950-ben szűnt meg. Addig a huszonnolcezer letartóztatottból körülbelül hétezeren haltak meg.<sup>40</sup>

### 3. A koncentrációs altáborok rendszere

A KZ-foglyok kényszermunkája a kezdetektől nem csak a koncentrációs táborokon belül zajlott. Következőképpen az SS úgynevezett külső kommandókat állított fel, amelyek hajnalban szigorú SS-felügyelet mellett gyalog, teherautón vagy vagonokban elhagyták a tábor területét, hogy a lágeren kívül dolgozzanak, majd este visszatérjenek. Ha a távolság túl nagy volt, vagy a különleges munkafeltételek úgy kívánták, ezeket a külső kommandókat részben önállósították, azaz a foglyoknak külön külső lágert létesítettek, amely azonban szervezetenként a főtáborhoz tartozott.<sup>41</sup> Az SS-személyzet átvette az újonnan létesült altábor irányítását is, például a ruhanemű és a gyógyszer elosztását. A külső lágerekben általában kisebb SS-személyzet működött, mert ezek egyszerűsített táborok voltak, például nem teljesített szolgálatot SS-lágerorvos, nem volt betegszoba, szaniterhelyiségek és konyha sem.

Ami a méreteket illeti: Nikolaus Wachsmann szerint „nem létezett tipikus altábor, mint ahogy tipikus főtábor sem”.<sup>42</sup> Új külső lágerek létesítésekor a nemzetiszocialista hivatalok „minden lehetséges helyszínt felhasználtak, és a foglyokat istállóba, sátrakba, gyárcsarnokokba, pincékbe, tánctermekekbe és egykori templomokba kényszerítették”.<sup>43</sup> Ezért volt, ahol az altáborban csak néhány tucat foglyot tartottak, máshol pedig óriási telepek keletkeztek, több ezer oda zárt emberrel. Buchenwald kisebb külső telepei Bad Berkában, Blankenhainban és Buttelstedtben helyezkedtek el. Nagyobb altábor volt Langenstein-Zwiebergében, Langensalzában, Schönebeckben. Ezekben több mint ezer, volt ahol átmenetileg több ezer fogoly élt összezsúfolva.

37 Lásd: ugyanott

38 Lásd: Buchenwald-émlékhely kiadványa 1999, 229. old.

39 Lásd: Buchenwald-émlékhely kiadványa 1999, 253. old.

40 Lásd: Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora: Das sowjetische Speziallager Nr. 2 1945 bis 1950

41 Lásd: Kogon 2014, 289. old.

42 Lásd: Wachsmann 2016, 535. old.

43 Lásd: ugyanott, 536. old.



A buchenwaldi koncentrációs tábor külső táborainak a térképe<sup>44</sup>

Nikolaus Wachsmann nagyságuktól függetlenül, feladatuk szerint osztja a külső lágereket építkezési, illetve termelő táborokra.<sup>45</sup> Az építkezési lágerekben gyakran abból állt a foglyok kényszermunkája, hogy gyárakat és bunkereket építettek, árkokat és föld alatti járatokat ástak, vagy a bombázások utáni romokat takarították el. A termelési táborokban ellenben a KZ-foglyok a fegyveripar követelményeit teljesítették, például lőszert és elektromos elemeket gyártottak, vagy tankokat és rakétákat szereltek össze.<sup>46</sup> A fegyvergyárakban dolgozó foglyok némileg elviselhetőbb körülmények között dolgoztak, de sokszor egészségre káros anyagok hatásainak voltak kitéve, minden védőfelszerelés nélkül. Ezzel szemben a kényszermunka az építkezési lágerekben „halálkommandónak” számított: a foglyoknak szabad ég alatt, az időjárásnak kiszolgáltatva

vagy hideg és nedves föld alatti járatokban kellett nehéz fizikai munkát végezniük.

A munkáltatók SS-szolgálati helyek, cégek és építési egységek voltak, idetartozott az NSDAP, a Todt-szervezet, a Wehrmacht, a rendőrség, a Német Birodalmi Vasút, emellett városok közigazgatása és számos fegyveripari cég, köztük a Junkers repülő- és motorgyár Dessauban.

Az 1930-as években és a világháború elején még áttekinthető volt a külső lágerek száma, ez a helyzet megváltozott a német villámháborús stratégia megghiúsulásával a Szovjetunió 1941-es megtámadása után. 1943-ban a vesztes sztálingrádi csatát követően nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetiszocialista vezetésnek beláthatatlanul hosszadalmas háborúra kell berendezkednie. Így a német háborús gazdaságot alapvetően meg

44 Lásd: Naumann

45 Lásd: Wachsmann 2016, 535. old.

46 Wachsmann értelmezése szerint a penigi altábor termelő tábor, mert a kényszermunkásoknak bombázó repülőgépek kisméretű alkatrészeit kellett előállítaniuk.

kellett változtatni, s ez a koncentrációs táborok külső telepeinek a bővítéséhez vezetett. A háború kezdetekor Németországban és a megszállt Ausztriában hat koncentrációs tábor létezett.<sup>47</sup>

1943 végén a táborrendszerhez már körülbelül kétszázhatvan fő- és altábor tartozott. 1944 júliusában számuk közel hatszázra emelkedett, 1945 januárjában több mint hétszázharminc fő- és altábor létezett.<sup>48</sup> A táborstruktúra ilyen kiterjedése következtében „1944–45 telén [...] alig volt város a Német Birodalomban, ahol nem működött külső láger” – írta Jens-Christian Wagner.<sup>49</sup>

Ez a változás a buchenwaldi koncentrációs tábor példáján követhető, ahol 1943 végén a foglyok majdnem felét altáborokban tartották. Valamennyi a főtábor irányítása alatt állt. 1945 tavaszáig a külső telephelyek száma párhuzamosan nőtt azzal, ahogy érkeztek a tömeges fogolyszállítmányok. Mindez egyenes összefüggésben állt a front alakulásával és az SS munkaerőszükségletével. Buchenwaldban 1944 júliusa és decembere között hetvenhat új külső lágert létesítettek.<sup>50</sup> Ehhez járul még az a tény is, hogy a buchenwaldi koncentrációs tábor 1944. szeptember 1-jén hivatalosan átvette a ravensbrücki női koncentrációs tábor Buchenwaldhoz közeli külső lágertelepeit. Január közepén huszonötezer női foglyról volt szó, ők elsősorban a fegyveriparban dolgoztak.<sup>51</sup> Az SS és cégei összesen százharminc altábort létesítettek.<sup>52</sup> Buchenwald igazgatása alatt huszonhét külső láger jött létre női foglyok részére.<sup>53</sup> Idetartozott Penig altábora is.

## 4. Antiszemitizmus és holokauszt Magyarországon

A következőkben arról lesz szó, hogyan jutottak budapesti zsidó és zsidónak nyilvánított asszonyok és lányok kényszermunkásnőként a penigi külső altáborba, hogyan támogatta a zsidók ellen irányuló nemzetiszocialista megsemmisítési törekvést a magyar kormány, és milyen ellenállás létezett.

### 4.1 A két világháború között (1918–1939)

Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia részeként megvívott első világháború után a trianoni békekötéssel elveszítette területeinek körülbelül a hatvanhét százalékát, amelyeket a környező államokhoz csatoltak. Így jutott körülbelül hárommillió magyar idegen fennhatóság alá.<sup>54</sup> Ugyanakkor a magyar zsidók száma körülbelül a felére csökkent, 1920-ban még körülbelül négyszázhetvenezer zsidó nő és férfi élt a határokon belül.<sup>55</sup> Mivel az első világháború előtti nagy ortodox zsidó központok<sup>56</sup> 1921 után már nem Magyarországhoz tartoztak, a maradék magyar zsidóság több mint fele Budapesten és környékén élt.

1918. november 16-án kikiáltották a Magyar Köztársaságot. A Magyar Nemzeti Tanács 1919. január 11-én Károlyi Mihályt a köztársaság elnökévé választotta. Polgári-szocialista kormánya radikális reformokat vezetett be, köztük földosztást, nőknek, férfiaknak egyenlő választójogot. Ez azonban nem segített az 1919. tavaszi katasztrofális gazdasági helyzeten, addigra az ellátás összeomlott. Egyrészt folytatódott a szövetségesek gazdasági blokádja, gyakorlatilag lehetetlen volt az import. Másrészt az ország felosztásakor és területeinek megszállásakor fontos nyersanyagforrások és termelési kapacitások mentek ve-

47 A hat főtáborhoz tartozott a második világháború kezdetéig Dachau (1933), Sachsenhausen (1936), Buchenwald (1937), Flossenbürg és Mauthausen

48 Lásd: Wagner 2020, 264. old.

49 Lásd: ugyanott

50 Lásd: Buchenwald-emlékhely kiadványa 1999, 176–178. old.

51 Lásd: ugyanott, 186. old.

52 Lásd: Thüringiai Tanártovábbképző, Tantervfejlesztő és Médiaintézet kiadványa 2016, 110. old.

53 Lásd: ugyanott, 137. old.

54 Lásd: Lendvai, 418. old.

55 Lásd: Wikipédia: A zsidók története Magyarországon

56 Idetartozott többek között a mai Szlovákiából Pozsony, a mai Romániából Szatmárnémeti és Máramarossziget, valamint a mai Ukrajnából Munkács környéke is.

szendőbe. A Magyarországon maradt feldolgozóüzemek nem jutottak nyersanyaghoz. Hiperinfláció<sup>57</sup> kezdődött.

A kaotikus viszonyok járultak hozzá a Magyarországi Tanácsköztársaság 1919. március 21-i megalakulásához. Ez a kommunista mozgalom ideáira épülő állam volt. Államosítottak minden iskolát és tanintézményt, a legtöbb ipari, bánya- és közlekedési üzemet, valamint egy bizonyos nagyság fölött a földtulajdont. A munkások bérét megemelték, ám ez sem tudta megfékezni a drasztikus inflációt.

A tanácsköztársaság 1919 áprilisában támadást indított az ország keleti felét uralmuk alatt tartó román csapatok ellen, aminek súlyos vereség lett a következménye: augusztusban a románok elfoglalták Budapestet. A Magyarországi Tanácsköztársaság összeomlott, utódállama a Magyar Királyság lett Horthy Miklós helytartóval.<sup>58</sup> A tanácsköztársaság funkcionáriusainak és híveinek egy részét, nőket és férfiakat, 1920 végéig a fehér terror idején Horthy csapatai és a hozzájuk közelálló különítményesek<sup>59</sup> által kivégeztek. Az áldozatok számát körülbelül ötezerre becsülik.<sup>60</sup> A Tanácsköztársaság leverésével kapcsolatban számos erőszakos zsidóellenes cselekményre is sor került. A Kommunisták Magyarországi Pártja vezető funkcionáriusainak hatvan-hetvenöt százaléka a zsidó kisebbségből került ki.<sup>61</sup> Ez az antiszemitaoknak megdönthetetlen bizonyíték volt a zsidóság és a bolsevizmus kapcsolatára. A revizionizmus<sup>62</sup> mellett az antiszemitizmus lett a magyar nacionalizmus hajtóereje.

A zsidóellenesség többek között a XX. század első nyíltan antiszemita törvényében nyilvánult meg, az 1920. szeptember 27-ei numerus clausus törvényben. A Teleki Pál miniszterelnöksége alatt meghozott törvény szabályozta a különféle „népfajok” felvételét az egyetemekre, eszerint a helyek száma a „népfajok” nagyságától függött. A törvény a kisebbségekre hátrányos volt, különösen a zsidókat

érintette, akik néhány képzési ágban, például az orvostudományban mindössze ötszázaléki helyet kaptak, bár valójában a diákok nagyobb százaléka zsidó származású volt. A numerus clausus elérte célját: a zsidó egyetemisták 1918-ban a hallgatók harminc-negyven százalékát alkották, ez az arány az 1920-as évek első felére nyolc-tizenegyre csökkent. A nemzetközi tiltakozás következtében 1928-ban módosították a törvényt, ezáltal a helyzet átmenetileg javult. De az 1930-as évek közepére a zsidó egyetemisták száma ismét tíz százalék alá került.<sup>63</sup>

Az 1930-as évek végén a jobboldali körök növekvő befolyása és a német nemzetiszocializmus felé orientálódása következtében erősödött a zsidóellenes politika. 1938-ban és 1939-ben Imrédy Béla miniszterelnöksége alatt zsidótörvényeket hoztak. Az első zsidótörvény – pontos címe: 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról – szakmai kamarák létrehozását javasolta, amelyekben a zsidó tagok száma húsz százalék lehetett. Kivételt képeztek az első világháború hadirokkantjai és frontharcosai, valamint azok, akik 1919. augusztus elseje előtt keresztény vallásra tértek át. A törvényjavaslatot 1938. április 8-án terjesztették a parlament elé, és 1938. május 24-én a felsőházban meghozták, ezáltal a törvényhozó aktust lezárták.<sup>64</sup>

Már 1939 májusában meghozták a második zsidótörvényt, amely már címében is megfogalmazta, hogy kik ellen irányul: 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. Ez a jogszabály hat-tizenkét százalékban korlátozta a szakmai kamarákban lévő zsidók számát, és elvette a zsidó nők és férfiak passzív felsőházi választójogát. A zsidó egyetemisták hat százalékot képviselhetek, számuk a sajtóban nem lehetett több, mint tizenkét százalék. Kényszernyugdíjazták a zsidó bírókat, ügyészeket, tanárokat és jegyzőket.<sup>65</sup>

57 Infláció egy gazdaság árszínvonalának az általános emelkedése egy adott időszakban. Hiperinfláció esetén állandóan növekszik a pénz körforgásának a sebessége, mert lehetőleg mindenki azonnal vásárol, hogy elébe menjen a következő áremelkedésnek. A következmény: egyre nagyobb kereslet és egyre nagyobb áremelkedés.

58 A helytartó az uralkodó képviselője a király hosszabb távolléte esetén vagy annak halála és utódja trónra lépése között.

59 Különítményesek: önkéntes katonák, akik – a reguláris haderővel ellentétben – nem egy hadviselő fél formális felhatalmazásával vesznek részt háborúban vagy katonai konfliktusban, hanem egy párt vagy személy felhatalmazásával.

60 Lásd: Bodó 2018, 69–82. old.

61 Lásd: Tóth 2005, 612. old.

62 Revizionizmusnak nevezzük azt a politikát, amelynek a célja nemzetközi jogi és alkotmányjogi szabályozások megváltoztatása, például törekvés a határok megváltoztatására.

63 Lásd: Romsics 1999, 153. old.

64 Lásd: Tremmel 2008, 30–32. old.

65 Lásd: ugyanott, 32–33. old.

#### 4.2 Magyarország a második világháború idején (1941–1944)

Az első bécsi döntés<sup>66</sup> következtében 1938-ban Magyarország túlnyomórészt magyarlakta területeket kapott vissza Szlovákiától (Felvidék), 1939-ben elfoglalta Kárpátalja első bécsi döntés által nem érintett részeit, 1940-ben pedig a második bécsi döntés értelmében visszaszerezte Észak-Erdélyt és a Tiszántúl Romániához csatolt részét. E területeken körülbelül háromszázezer zsidó élt. További húszezer zsidó jött ehhez 1941 áprilisában a Jugoszláviához tartozó Bácska és Nyugat-Bánság közös német–magyar megszállásakor.<sup>67</sup>

Miután Magyarország 1941 júniusában, Bárdossy László miniszterelnöksége idején hadat üzent a Szovjetuniónak, és csatlakozott a németek keleti háborújához, ötvenezer – a katonai szolgálatból kizárt – zsidót küldtek kényszermunkásként a frontra.<sup>68</sup> Fegyvertelen egységekben szolgáltak úgynevezett munkaszolgálatosként. Katonai segédmunkát végeztek, így lövészárkokat kellett ásniuk, tankzárakat, csapdákat létesíteniük, valamint dolgoztatták őket az iparban és a mezőgazdaságban.

Miután a szovjet hadsereg 1943 januárjában a Don melletti Rosztovban áttörte a frontot, a 2. magyar hadtest felbomlott és pánikban menekült. A kétszázezer magyar katonából és az ötvenezer munkaszolgálatosból e harcokban körülbelül százezren estek el, közülük legkevesebb negyvenezer zsidó.<sup>69</sup>

1941-ben három magyar divízió vett részt a Német Birodalom szövetséges partnereként a Szovjetunióhoz tartozó Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság lerohanásában. Ezeké a magyar csapatoké volt időlegesen a katonai hatalom a nagy kiterjedésű ukrán területen, északkeletre Magyarországtól. Ebben a helyzetben tervezte a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság két antiszemita

vezetője, Martinidesz Ödön és Kiss Árpád a nemkívánatos „idegen”<sup>70</sup> zsidó nőket és férfiak kényszerátköltöztetését<sup>71</sup> az újonnan „felszabadított” területekre. Kozma Miklós, korábbi védelmi és belügyminiszter, aki 1941-ben kormánybiztos volt Kárpát-Ruténiában, támogatta ezt a tervet, és megkapta Horthy Miklós beleegyezését.<sup>72</sup> Bárdossy László kormánya 1941. július 12-én döntött a terv végrehajtásáról. Ezek szerint a „nemrégiben beszivárgott lengyel és orosz zsidókat lehetőleg nagy számban és olyan gyorsan, ahogy lehet”<sup>73</sup> a lerohant területekre kell deportálni.

Egész Magyarország területén megkezdték az állampolgárság nélküli vagy kettős állampolgár zsidók föl kutatását és átadását a német hatóságoknak. 1941. augusztus 10-éig így körülbelül tizennégyezer zsidó nőt és férfit szolgáltatott ki a nemzetiszocialistáknak és augusztus végéig további négyezer embert.<sup>74</sup> Legtöbbjüket a nyugat-ukrajnai Kamenyec-Podolszkijba deportálták, ahol nagy zsidó közösség létezett. A németek nem voltak felkészülve a zsidók odatodulására, ezért a helyi 183. számú Wehrmacht-kommandó VII. részlege, amely a „zsidó kérdéssel” foglalkozott, már július 31-én,<sup>75</sup> majd 1941 augusztusának közepén is hangsúlyozta, hogy a zsidókat nem tudják élelmezni, és járványveszély áll fenn, ezért vissza kell őket vinni Magyarországra.

A helyi legmagasabb rangú rendőrfunkcionárius, a dél-oroszországi SS-főcsoportfőnök, Friedrich Jeckeln viszont kijelentette, a zsidókat meg lehetne gyilkolni. 1941. augusztus 25-én Eduard Wagner megüzente egy konferencián a hadseregvezetés főhadiszállásán, hogy cselekedni fog: „Wagner őrnagy kifejtette, [...] Kamenyec-Podolszkijba a magyarok körülbelül tizennégyezer zsidót nyomtak át a határon. Az eddigi tárgyalások során nem érték el, hogy visszavegyék őket.

66 A bécsi döntések nemzetközi választottbírói döntések voltak a nemzetiszocialista Németország és a fasiszta Olaszország vezetésével. Németország tartott attól, hogy háború robban ki potenciális katonai szövetségesei, a trianoni békediktátum óta revízióra törekedő Magyarország és szomszédjai között, ezért vezető szerepet játszott a konfliktus rendezésében.

67 Lásd: Wikipédia – A zsidók története Magyarországon

68 Lásd: ugyanott

69 Lásd: Wikipédia – Magyar 2. hadsereg

70 A KEOKH szóhasználata.

71 Lásd: Betekintő, 2014

72 Lásd: Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (Degob): The First Massacre; Kamenets-Podolsky. Lásd: Braham 1988, I., 201. old.

73 Lásd: Mallmann 2001, 243. old.

74 Lásd: Braham 1988, 172. old.

75 Lásd: Glass–Hopper 2011, 221. old.

A felsőbb SS- és rendőrségi vezető azt reméli, hogy 1941. szeptember 1-jéig likvidálni tudja őket.<sup>76</sup> Végül 1941. augusztus 27-én és 28-án a Kamenyec-Podolszkij-ban lévő zsidó férfiak és nők nagy részét kivезényelték a városból, és kényszerítették őket, hogy vetkőzzenek le, majd nagy bombatölcsérek szélén géppuskákkal agyonlőtték valamennyiüket. A mészárlásért felelős SS-rendőrparancsnok Jeckeln szerint huszonháromezer-hatszáz volt az áldozatok száma,<sup>77</sup> ebből tizennégy-tizenhatezer Magyarországról érkezett, és nyolc-kilencezer volt szovjet zsidó. Ez volt addig a legnagyobb, zsidókon végrehajtott nemzetiszocialista tömeggyilkosság a háború kezdete óta.

Először estek áldozatul kivétel nélkül zsidók egy adott területről, tekintet nélkül korukra, nemükre, politikai szerepükre.<sup>78</sup> Máig vitatott, hogy ebben az első nagy tömeges agyonlövésben magyar egységek is részt vettek-e.

A második tömeggyilkosságra 1942 januárjában a Bácskában került sor. Ez a terület 1941-ben, Jugoszlávia felosztásakor Magyarországhoz került. 1942 januárjában jugoszláv partizánok egy sor szabotázsakciói hajtottak végre Újvidék környékén, és közben több magyar csendőrt és katonát is megöltek. Az erre válaszul adott „büntetőakció” három zászlóalj végezte helyi rendőr-, csendőr- és katonai egységek támogatásával. Zsablyán, amelynek környékén partizánokat figyeltek meg, körülbelül négyszáz ember legyilkoltak. Újvidéken január 21–23-án pogromot hajtottak végre nyolcszáz áldozattal, közülük ötszázötven volt zsidó és kétszázkilencvenkettő szerb. A halálos áldozatok száma az akció végén, 1942. január 31-én négyezer fő volt.<sup>79</sup>

A Magyarországon maradt zsidó lakosság helyzete javult, miután 1942 márciusában Kállay Miklós lett a miniszterelnök. Kállay ugyan 1942 márciusában követelte a körülbelül nyolcszázézer zsidó „áttelepítését” mint „a zsidókérdés végső megoldását”, de hangsúlyozta, hogy

ezt csak a háború vége után lehet végrehajtani. Horthyval egyetértésben került a drasztikus lépéseket, és ellenállt a német kormány nyomásának. A németek elégedetlenek voltak Kállay relativizáló döntéseivel, és 1942 októberétől határozott nyomást gyakoroltak Magyarországra, hogy törvényhozással ériék el a zsidó lakosság teljes eltávolítását a gazdasági és kulturális életből, kényszerítsék a sárga csillag viselését és végül a megsemmisítő táborokba való deportálást.<sup>80</sup>

1943. április 17-én ilyen körülmények között zajlott le Hitler és Horthy Miklós tárgyalása a magyar zsidóság deportálásáról. Ezen a tanácskozáson Hitler tuberkulózis-bacilusokhoz hasonlította a zsidókat, és kijelentette: két út van, a megsemmisítés és a koncentrációs táborokba zárás. Annak a véleményének is hangot adott, hogy ha nem dolgoznak, agyon kell lőni őket.<sup>81</sup> Ezután a Kállay-kormány döntése értelmében a zsidókat eltávolították a kulturális és a közéletből, a gazdasági életben a numerus clausus hat százalékra korlátozta jelenlétüket.<sup>82</sup>

### **4.3 Magyarország német megszállása (1944–1945)**

#### **A holokauszt előkészítése**

Berlinben 1944 márciusának elején született döntés Magyarország megszállásáról, a művelet március 19-én kezdődött. A német bevonulás fő oka minden kétséget kizáróan az a félelem volt, hogy Magyarország a reménytelen háborús kilátások miatt kapitulál; ráadásul a Kállay-kormány már 1943-ban és 1944 elején titkos tárgyalásokat folytatott a nyugati szövetségesekkel a háborúból való kilépésről.<sup>83</sup> A német megszálláshoz elsősorban katonai megfontolás vezetett, de nyilvánvalóan ott lebegett az a cél, hogy ily módon közvetlenül megvalósítható a zsidósággal kapcsolatos „végső megoldás”. Egyébként már a német megszállás előtt hatvanháromezer magyar zsidó nő és férfi esett az üldöztetések áldozatául.<sup>84</sup>

76 Hamburger Institut für Sozialforschung kiadvány 2001, 132. old.

77 Glass–Hopper 2011, 270–271. old.

78 Lásd: Mallmann 2001, 242. old.

79 Lásd: Wikipedia – Massaker von Novi Sad

80 Lásd: Wikipédia – A zsidók története Magyarországon

81 Lásd: a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék kiadványa 1947, I., 323–324. old.

82 Lásd: Wikipedia – A zsidók története Magyarországon

83 Lásd: ugyanott

84 Lásd: Wikipédia – A zsidók története Magyarországon



Néhány nappal a tényleges megszállás előtt, 1944. március 12-én a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) Zsidóügyosztályának (Judenreferat) vezetője, Adolf Eichmann megkezdte az előkészületeket a magyar zsidók megsemmisítését végző különleges kommandó felállítására. A német megszállás kezdetén hivatalosan még hétszázhatvankétezerhét olyan magyar állampolgár tartózkodott az országban, aki a nürnbergi törvények értelmében zsidónak számított.<sup>85</sup> Sokan voltak közöttük, akik más, a nemzetiszocialisták által korábban lerohant országból menekültek ide.

Magyarország tervezett elfoglalása előtt egy nappal, 1944. március 15-én Hitler magához rendelte Horthyt, március 18-án jött létre a találkozó a klessheimi kastélyban. Mialatt a magyar államfőnek Hitler dühkitöréseit kellett hallgatnia a magyar politika kritikájaként, a Wehrmacht hadosztályai gyorsított tempóban masíroztak át a határon, és 1944. március 19-én kora reggel elérték a fővárost. Horthy alig néhány órával korábban tért vissza Budapestre. Így a német megszállás kész tényével találta szemben magát, ráadásul a német kommunikáció szerint a csapatok az ő egyetértésével vonultak be, ez hazugság volt.<sup>86</sup>

A Wehrmachtal együtt vonultak be 1944. március 19-én az SS és a biztonsági rendőrség egységei is. Idetartozott az a százötven-kétszáz fős csoport, melyet Adolf Eichmann vezetett, hogy idővesztés nélkül hozzákezdjenek a magyarországi „zsidókérdés” elintézéséhez.

Az első lépés ebben az ország valamennyi zsidó szervezetének feloszlata volt. Helyettük már 1944. március 20-án felállították Budapesten a zsidótanácsot (Judenrat). Ez a zsidó közösség befolyásos tagjaiból állt, a megszállók kényszerítették őket a német intézkedések érvényesítésére.

1944. március 22-én új kormány alakult Sztójay Döme miniszterelnök vezetésével. Tagjai a nemzetiszocializmus odaadó hívei voltak, készségesen segítették a „végső megoldás” véghez vitelét. Már a megszállás első estéjén

több száz zsidó nőt és férfit tartóztattak le, vittek internálótáborba Budapesten és más városokban. Az új kormány hivatali ideje e foglyok száma körülbelül nyolcezerre nőtt.<sup>87</sup>

Az új kormány 1944 március 29-ei első ülése döntő hatással volt az események további menetére. Hat döntést hoztak, a zsidókat teljesen kizárandó a gazdasági és kulturális életből. Bezárták például a zsidó tulajdonban lévő üzemeket. Egy másik döntés tartalmazta a sárga csillag viselésének kötelezettségét, ezzel a zsidódiszkrimináció külsőleg is láthatóvá vált.<sup>88</sup>

### A holokauszt vidéken

1944. április 16-án, pészah<sup>89</sup> első napján kezdték meg a vidéki zsidó nők és férfiak gettóba zárását. Elsőként Kassán, ott tizenötezer embert tartottak fogva két téglagyár területén, és ahonnan május közepén az első deportáló vonatok indultak az auschwitzi koncentrációs és megsemmisítő táborba.

1944. május 15-én Északkelet-Magyarországon is elkezdődtek az auschwitzi deportálások, ezek naponta két-háromezer embert érintettek.



Magyar zsidó nők és férfiak várokoznak meggyilkolásuk előtt egy erdőben a 4-es számú gázkamra mellett Auschwitz-Birkenauban 1944 májusában<sup>90</sup>

85 Lásd: Brahm 1988, II., 453. old.

86 Lásd: Dalos 2014

87 Lásd: Wikipédia – A zsidók története Magyarországon

88 Lásd: Mellenthin, 1994

89 Pészah a zsidóság egyik legfontosabb ünnepe, amely az Exodusra, az egyiptomi kivonulásra, azaz a rabszolgaságból felszabadulásra emlékeztet.

90 Jad Vasem fénykép-archívum, FA 268/138

1944. július 19-éig Edmund Veesenmayer magyarországi birodalmi megbízott szerint összesen négyszázharminchétezer-négyszázkét zsidó nőt és férfit deportáltak a külön erre a célra létesített öt zónából.<sup>91</sup> A deportáltak körülbelül kilencvenöt százalékát az auschwitzi megsemmisítő táborba küldték, ahol döntő többségüket meggyilkolták a gázkamrákban Zyklon B alkalmazásával.



*Felszállás előtt a vonatonál a deportált zsidók, Soltvadkert, 1944. június<sup>92</sup>*

A deportált zsidók fennmaradó öt százalékát, akiket feltételezhetően munkaképesnek minősítettek, háromszáznál is több altáborba osztották szét a németek által megszállt területeken és a Német Birodalomban.<sup>93</sup>

### **A holokauszt Budapesten**

Miután befejeződtek a deportálások Magyarország vidéki területein, megkezdődtek a budapesti zsidóság deportálásának előkészületei. A Belügyminisztérium 1944. június 15-ei rendelete szerint mintegy kétszázhuszezer zsidót kellett elkülöníteni kétezer, sárga csillaggal megjelölt budapesti házban. Június 25-én kijárási tilalmat rendelt el a budapesti zsidók számára.<sup>94</sup>

A szövetséges és semleges országok tisztában voltak a magyarországi transzportokkal és az auschwitzi tömeggyilkosságokkal. Ehhez hozzájárultak az auschwitzi ellenállási mozgalom tevékenységei, a többé-kevésbé ellenzéki körök hírei és a budapesti zsidó aktivisták nemzetközi kapcsolatai. Az angol, az amerikai, a svájci újságok 1944 júniusában nemcsak a deportáltak számát ismerték szinte pontosan, hanem Auschwitzot is a megsemmisítés központjaként azonosították. Több szövetséges és semleges kormány tiltakozott a magyar hatóságoknál. E figyelmeztetések hatására a kormány július 8-án úgy döntött, hogy leállítja a deportálásokat, de ezt a határozatot csak részben hajtották végre. Adolf Eichmann saját kezdeményezésére 1944. július 19-én és 24-én még elindított deportáló vonatokat Auschwitzba.

Horthy Miklós 1944. október 15-ei megpróbált különbékét kötni a szövetségesekkel, de a kísérlet kudarcba fulladt, és a kormányzó lemondott. A német hatóságok segítségével a náci Nyilaskeresztes Párt jutott hatalomra Szálasi Ferenc vezetésével.

Bár a Budapesten élő zsidók egy részének védelmet nyújtott a munkaszolgálat, valamint különféle személyek és intézmények, köztük a Nemzetközi Vöröskereszt, a svéd követség, a svájci diplomácia menlevelekkel igyekezett védeni őket, a hatalomátvétel napján többnyire fiatal nyilasokból álló bandák elképzelhetetlen atrocitásokat hajtottak végre Budapesten.<sup>95</sup> A következő napokban is az utcai terror uralkodott, mígnem a kormány attól tartva, hogy a zavargások következtében az egész államrend összeomlik, véget vetett neki.<sup>96</sup> De a mészárlásoknak így is több ezer zsidó esett áldozatul, közülük háromezer polgárt lőttek a Dunába.<sup>97</sup>

Adolf Eichmann 1944. augusztus 24-én elhagyta Budapestet, de október 17-én visszatért, és folytatta intézkedéseit a budapesti zsidó lakosság deportálására. Többségüket Belső-Erzsébetvárosban központi gettóba zárták, kisebb

91 1. zóna: Kárpáton túli területek, 2. zóna: Észak-Erdély, 3. zóna: Északnyugat-Magyarország, 4. zóna: Dél-Magyarország, 5. zóna: Dunántúl és Budapest elővárosai

92 Jad Vasem fotóarchívuma, 1249/12.

93 Lásd: Wikipedia – A zsidók története Magyarországon

94 Lásd: ugyanott

95 Lásd: Braham 1988, II. kötet, Seite 202. old.

96 Lásd: ugyanott 204. old.

97 Lásd: Wikipedia – A zsidók története Magyarországon

részük semleges államok védelme alatt álló házakban és negyedekben élt.

Olyan diplomaták, mint a svájci Carl Lutz, Harald Feller, Maximilian Jaeger és Friedrich Born, valamint a svéd Raoul Wallenberg 1944 májusától „védelmi útleveleket” és „védelmi leveleket” állítottak ki a Palesztinába emigrálni kívánó zsidóknak, és úgynevezett „menedékhelyeket” béreltek számukra. Ez a tevékenység zsidó polgárok ezreit mentette az auschwitzi deportálástól, mert a magyar csendőrség és Eichmann parancsnoksága az esetek többségében tiszteletben tartotta ezeket a papírokat. Ennek háttérben az állt, hogy Carl Lutz korábban Palesztinában tevékenykedett, 1940-ben Németország diplomáciai érdekeit képviselte Nagy-Britanniával szemben.<sup>98</sup>



*Letartóztatott zsidó nők a budapesti Wesselényi utcában  
1944. október 20–22-e körül<sup>99</sup>*

Adolf Eichmann utasítására Edmund Veessenmayer nagykövet, a Harmadik Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja és Otto Winkelmann, az SS- és rendőrcsapatok főparancsnoka 1944. október 17-én követelte a magyar kormánytól, hogy deportálásra váró „kölcsonzsidókat” adjon át a Harmadik Birodalomnak, hogy a Német Birodalom területén végezzenek majd kényszermunkát.

Másnap a Szálasi vezette kormány beleegyezett abba, hogy a háború végéig további ötvenezer zsidó férfit és nőt bocsát a Harmadik Birodalom rendelkezésére a fegyveripar számára munkaszolgálatosként. Az 1944. december 1-jéig leszállított „kölcsonzsidók” száma hetvenhatezer-kétszázkilenc volt.<sup>100</sup> A ravensbrücki női koncentrációs táboron keresztül a penigi altáborba deportált lányok és nők is köztük voltak.

A Budapesten maradt zsidók közül kilencvennyolcezen haltak meg, mielőtt a Vörös Hadsereg 1945. január 18-án elérte a főváros pesti, majd február 13-án a budai oldalát. Az elpusztított zsidó lakosság fele a gyilkos Szálasi-rezsim áldozata volt, a másik része a koncentrációs, illetve munkatáborokba menetelés és szállítás során, már a táborokban vagy a délkeleti falnál sáncépítés során halt meg.<sup>101</sup>

1941 és 1945 között a magyar határokon belül élő nyolcszázhuszonezer zsidó vagy zsidónak tekintett polgár közül ötszázhatvanötezen veszítették életüket, kétszázhatvanezen éltek túl a háborús éveket.<sup>102</sup>

98 A Népszövetség 1920-as konferenciáján San Remóban történelmi jogként deklarálta a zsidó népet megillető nemzeti otthon visszaállítását Palesztinában, ennek előmozdításával Nagy-Britanniát bízta meg. Carl Lutz 1935 és 1940 között svájci alkonzul volt a palesztinai Jaffában. Akkoriban súlyos zavargások voltak a palesztinai arabok, zsidók és az Európából bevándorlók között. A svájci konzulátus átvette a jeruzsálemi német főkonzulátus külképviseletét, és Lutz foglalkozott a palesztinai németek ügyeivel.

99 Lásd: Wikipedia – Szálasi Ferenc

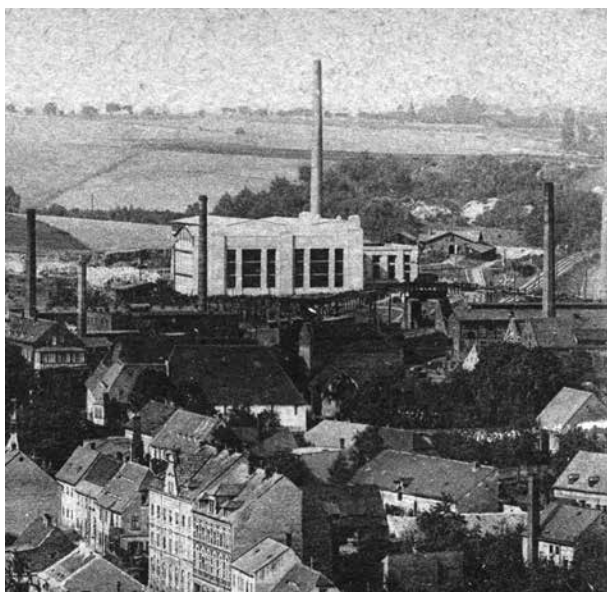
100 Szövetségi Levéltár képgyűjteménye, 1011-680-8285A-08

101 Lásd: Prof. Dr. Margit Szöllösi-Janze

102 Lásd: ugyanott

## 5. A penigi koncentrációs altábor építése

Kiadványunk szempontjából a penigi nemzetiszocialista kényszermunkának két helyszíne méltó említésre. Az egyik a szatellit-koncentrációstábor, amely Penig és a közeli Langenleuba-Oberhain falu között volt, és kényszermunkások elhelyezésére szolgált, a másik a város központjában, az Uhlandstraßen álló egykori Max Gehrt-művek, a kényszermunka helyszíne. Hosszú története volt a gyárnak, mielőtt 1944-ben átállt a fegyveriparra és női kényszermunkások foglalkoztatására. A Gesellschaft für Papierhohlkörper und Maschinenanlagen mbH megalapításával már 1910 körül, valószínűleg 1914-ben felépült az első négyzetes épület üreges papírtestek gyártására.<sup>103</sup>



*A penigi gyárépület a húszas évek elején<sup>104</sup>*

1929-től Deutsche Papyroplastwerke AG Penig (Sa.) néven, a londoni Metropole Industries Ltd. társrészvételével, Peter Ernst Winnertz és E. R. Smith igazgatásával működött a vállalat.<sup>105</sup> 1932 körül építettek a gyárhoz egy csarnokot.<sup>106</sup> Simone Hoffmann szerint, akinek nagyanyja a Max Gehrt cégnél dolgozott, az egész ingatlant 1933-ban eladták a lipcsei fémhulladék-kereskedő Tropsch cégnek.<sup>107</sup> 1935-ben újabb négyemeletes épületet emeltek,<sup>108</sup> majd 1936-ban az 1863. október 4-én Glauchuban született Max Gehrt cipész vásárolta meg az ingatlant. Ekkor már vasúti mellékvágány is tartozott hozzá.<sup>109</sup> Gehrt már 1886-ban bejegyzett vállalkozásként egy rongy- és papírnyersanyag-gyártó céget a glauchai Obere Muldenstraßen. A termékkör később kibővült fémhulladékkal, színesfémmel és vasgerendával. A vállalat ma is létezik mint glauchai hulladékkezelő. 1944-ben a Max Gehrt nyersanyaggyártó kereskedés penigi telephelyét fegyverkezési vállalattá alakították át, kis repülőgép-alkatrészeket gyártottak a Junkers Flugzeug- und Motorenwerke AG számára, amelynek székhelye Dessauban volt. Az, hogy a vállalat tulajdonosai részt vettek-e és milyen mértékben ebben az átalakításban, vagy pedig a nemzetiszocialista hatóságok rendelték el, egyelőre nincs tisztázva. A cégalapító Max Gehrt 1941. május 16-án halt meg. Azután fia, Paul Gehrt lett az új tulajdonos. Lehetséges, hogy a vállalat csak álcázás céljából tartotta meg régi nevét. A Max Gehrt-művek munkaerő-állománya azonban nem volt elegendő a kívánt fegyvergyártási célok eléréséhez, mivel a katonakorú német férfiak többsége a fronton volt. Ezért 1944 nyarán a gyár megbízást adott egy Langenleuba-Oberhain-i homokbánya melletti barakktábor megtervezésére, ahol a Max Gehrt-művekben dolgozó női kényszermunkásokat akarták elzárni.<sup>110</sup>

103 Lásd: DTAD: Ausschreibung Totalabbruch Industriebranche in Penig, 2011

104 Lásd: Brück & Sohn Kunstverlag, Meißen, 1921

105 Lásd: Wagemann kiadvány 1930, 166. old.

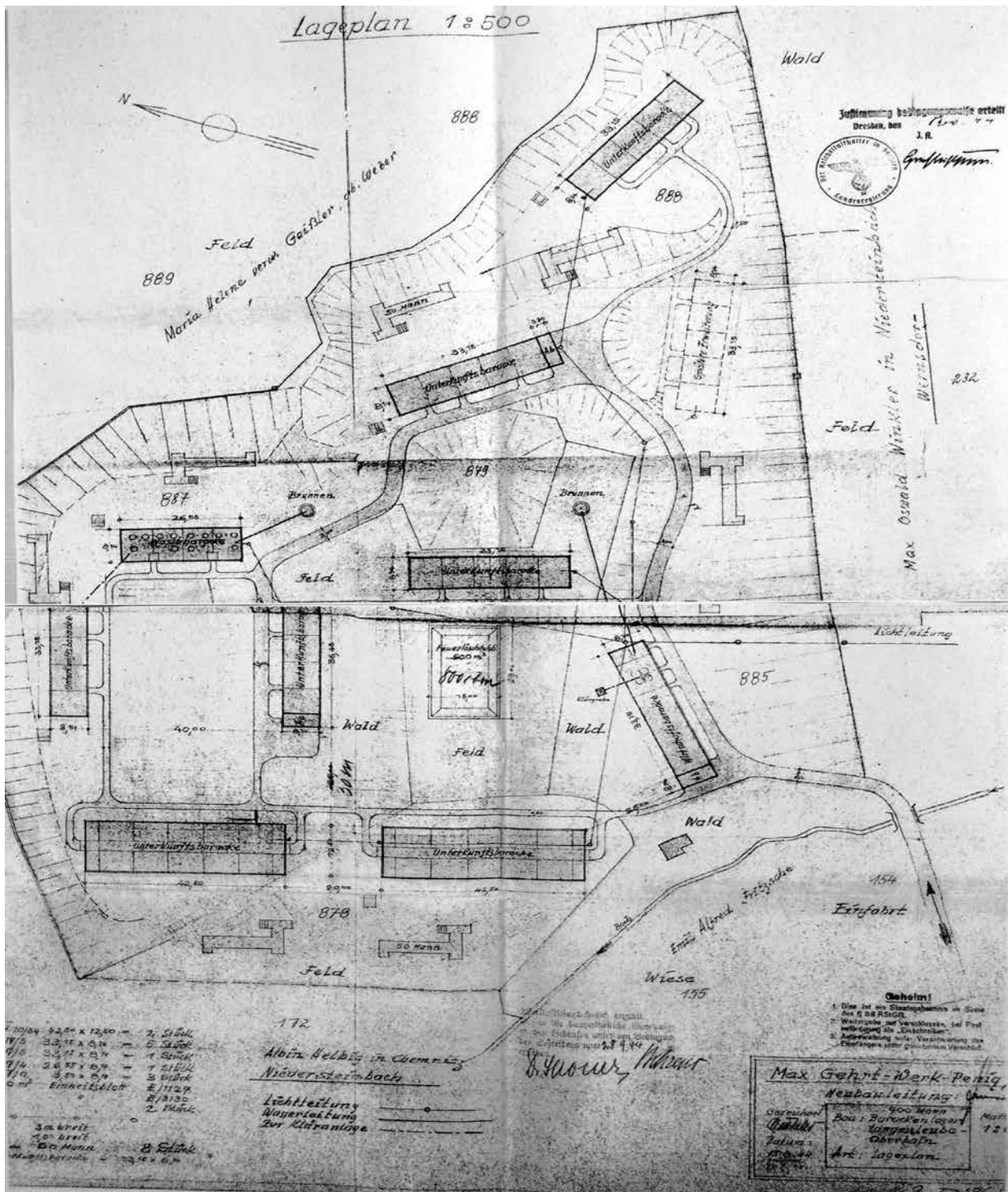
106 Lásd: DTAD: Ausschreibung Totalabbruch Industriebranche in Penig, 2011

107 Lásd: Simone Hoffmann e-mailje Roland Albrechtnek, 2014. április 21.

108 Lásd: DTAD: Ausschreibung Totalabbruch Industriebranche in Penig 2011

109 Lásd: Hauseisen 2013, 125. old.

110 A penigi tábor műholdas térképe, Buchenwald-émlékgyűjtemény



A barakktábor helyszínrajza<sup>111</sup>

111 Buchenwald-émlékgyűjtemény

A langenleuba-oberhaini tábor építéséről létezik egy 1944. augusztus 15-ei keltezésű, titkosított helyszínrajz, amely eredetileg kilencszáz fős baraktáborral számol. Eszerint hét szállás-, egy gazdasági, egy mosoda- és három illemhelybarakk került volna a területre. Későbbi bővítéshez a helyszínrajzon még egy szállásbarakot képzeltek.<sup>112</sup> A szatellitábor építésére az engedélyt a szászországi birodalmi kormányzó, Martin Mutschmann illetékes osztálya adta meg. Közvetlenül ezután megkezdődhetett az építés Chemnitz és Lipcse között, a Reichsstraße 95. (ma Staatsstraße 57.) alatti homokbányában.<sup>113</sup> Nem világos, hogy az építkezést helyi cégek vagy a Birodalmi Munkaszolgálat végezte. A helyszínrajz útmutatójában (bal alsó sarok) szerepelnek a tervezett épületek, amelyek mindegyike a Birodalmi Munkaszolgálat épületeinek megnevezését viseli.



RL IV/3 típusú barakk, Hohenloher Freilandmuseum Wackershofen, 2015<sup>114</sup>

Az RL IV típusú barakk harminchárom méter hosszú és nyolc méter széles volt, öt szobára oszlott. Eredetileg „18 civil munkás vagy nem orosz hadifogoly”, illetve „36 orosz hadifogoly” elhelyezésére tervezték.<sup>115</sup> Ezekhez az előírásokhoz képest 1945 januárjától a túlszűfolt penigi altáborban fogva tartott kényszermunkásokat hat, egyenként száztizenöt fős barakkban helyezték el.

Az amerikai hadsereg által 1945. április 10-én készített légi felvételek azt mutatják, hogy az eredeti tervek bizonyára megváltoztak, és az épületek végül a tervezettől eltérően épültek meg.



Szövetségesek légi felvétele a penigi altáborról 1945. április 10-én<sup>116</sup>

A két BFH 10/34-es szállásbarakk nem épült meg. Az egyik tervezett helyszínen egy alapzat látható. Az eredetileg későbbi bővítésre szánt területen épült az RL IV/5 típusú lakótelepi barakk. Hogy az építkezés miért maradt el, annak okait nem sikerült kideríteni.

112 Itt két BFH 10/34 típusú szállásbarakk, öt RL IV/5 típusú szállásbarakk, egy RL IV/5 típusú szolgálati barakk, egy RL IV/4 típusú mosóbarakk és három RL IV/a típusú illemhelybarakk volt.

113 A Birodalmi Munkaszolgálat (RAD) nemzetiszocialista félkatonai tömegszervezet volt. 1935-től a fiatal férfiakat a katonai szolgálatuk előtt hat hónapra besorozták munkaszolgálatra. A második világháború kitérőkor a munkaszolgálatot kiterjesztették fiatal nőkre is, dolgoztak a mezőgazdaságban és katonai létesítmények építésén is.

114 Hotel Silber – virtuális történelmi hely

115 Szövetségi Levéltár, R3101/20394

116 Légifotó adatbázis – Dr. Carls GmbH

A túlélő kényszermunkások elmondása szerint a tábor fennállásának utolsó hetéig nem volt vízellátás. A tábort hat óratoronnyal és elektromos szögesdrót kerítéssel biztosították. A *Gesicht Zeigen!* polgári kezdeményezés 2016. szeptember 28-án folytatott szemtanúi beszélgetésén a Niedersteinbachból származó Werner Sparborth,<sup>117</sup> aki 1944-ben tizenegy éves volt, arról számolt be, hogy a faluban eleinte senki sem tudta, hogy mit építenek ott. Az altábort csak később emlegették a falusiak „zsidó tábor”-ként. Vallomása szerint a tábor őrségének egy részét alkotó magyar SS-legények a gazdáktól vitték az élelmet. Ezen túlmenően a falu lakossága és az SS-őrök között nem volt szoros kapcsolat. Werner Sparborth nem látta a foglyokat. Azt mesélte, a falubeliek közül néhányan élelmet akartak vinni a foglyoknak, de végül nem merték megközelíteni a tábort, mert a szögesdrótra áramot vezettek. Emlékezete szerint a barakk-tábort úgynevezett szovjet segítők<sup>118</sup> építették. Sparborth azt mondta, abban az időszakban a szomszédos homokbányában látták őket fürdeni. Az is lehetséges azonban, hogy ők a szovjet munkások<sup>119</sup> négyszázötven fős csoportjába tartoztak, amelynek tagjait a barakkban szállásolták el, és a Max Gehrt-művekben dolgoztatták.<sup>120</sup> A kutatás jelenlegi állása szerint még nem sikerült egyértelműen tisztázni, hogy ki építette a tábort.



*A penigi altábor elülső nézete, a 3. amerikai hadsereg egy ismeretlen tagjának felvétele, 1945<sup>121</sup>*

## 6. Zsidó származású vagy zsidóként üldözött, kényszermunkára vitt magyar nők útja Penigbe

### 6.1 Deportálás Budapestről a ravensbrücki női koncentrációs táborba

Három személytől eltekintve a később Penigben kényszermunkát végző nőket Budapestről először a ravensbrücki női koncentrációs táborba vitték. A lányok és asszonyok, akik egész Magyarországról – beleértve az első világháború után a szomszédos államokhoz került területeket – 1944 októberében és novemberében a budapesti gettóban, a Belső-Erzsébetvárosban éltek. Legtöbbjüknek a fegyvergyárakban kellett dolgozniuk. Néhányuknak volt svájci vagy svéd úgynevezett védőútlevele vagy menlevele, de ez már nem segítette a Penigbe kényszermunkára deportált lányokon és asszonyokon, mert a papírokat nem ismerték el.

A nők egy csoportját 1944. október 23-án a Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja (KISOK) sportpályájára vitték, ahol többek között kényszermunkára kötelezték őket a budapesti erődítményeknél. Körülbelül három hét múlva ezeket a lányokat, asszonyokat és másokat a Budapest III. kerületéhez tartozó Óbudai téglagyárba vitték. Onnan a nyilasok, a magyarországi fasiszta és antiszemita párt támogatói terelték őket a százhetven kilométerre lévő Hegyeshalomra és Zurányba, a magyar–osztrák határra. Mivel a közlekedési rendszer összeomlott, a vasutat nem tudták használni, 1944. október végétől két-négyezer fős csoportokban, nagyrészt élelem és víz nélkül kellett gyalogolniuk az országhatárig.<sup>122</sup> Útjuk Óbudáról Piliscsabán, Dorogon, Süttön, Gönyűn, Győrön és Dunaszegen át vezetett Hegyeshalomig és Zurányig. A körülbelül huszonötezer deportált mintegy ötöde (hetven százalékuk nő) belehalt a menetelésbe.<sup>123</sup> A gyalogmeneteket 1944. november 21-én

117 Werner Sparborthtal (1933–2019) 2016. szeptember 28-án készült szemtanúinterjú Niedersteinbachban

118 A második világháború alatt a Hilfswilligenek (HiWi) nevezték a Kelet-Európa megszállt területeinek lakosságából toborzott önkénteseket, akik segédként, munkaerőként szolgáltak a Wehrmachtban és az SS-ben. A háborús körülmények között nehéz különbséget tenni a ténylegesen fennálló önkéntes együttműködési hajlandóság és a kényszermunka között. A gyakorlatban sokféle indíték játszott szerepet, mindenképp a jobb túlélési esélyek és életkörülmények iránti vágy. A társult résztvevőkkel végzett táborépítés idejének tudományos vizsgálata még várat magára.

119 Lásd: Landrat zu Rochlitz adminisztrátora, 1945

120 Lásd: 7. fejezet

121 NARA, RG 549, US Army Europe, Case 000-50-11A (Penig), Box 523. Penig, Buchenwald-altábor-dosszié

122 Lásd: Strebel 2003, 13. oldal

123 Lásd: ugyanott

leállították. Mivel a Német Birodalomba irányuló vasúti forgalmat időközben sikerült helyreállítani, a deportálásokat a továbbiakban vasúton folytatták.<sup>124</sup>

Zurányban a német SS vette át a foglyok felügyeletét, az áldozatokat marhavagonokba vagy személyszállító vagonokba zsúfolták, és a szerelvényeket a ravensbrücki női koncentrációs tábor felé indították el, ahová az első csoport 1944. december 9-én érkezhetett meg.

Egy másik, jóval nagyobb létszámú csoportot személyszállító vagonokban vittek Ravensbrückbe. November 25-e és december 1-je között a nyilaskeresztes csoportok több budapesti védett házba is behatoltak, és a lakásukból elhurcolt lányokat és asszonyokat az óbudai téglagyárba vitték. Az ott összegyűjtött nőket azután a Józsefvárosi pályaudvarra szállították, ahol december 1-jén és 2-án egy-egy marhavagonba hetven-nyolcvan nőt zártak. Innen a vonatot Hegyeshalom–Zurány felé indították el, onnan pedig Ravensbrückbe irányították tovább. A deportált nők közül néhányan marhavagonokra, mások vasúti személyszállító kocsikra emlékeztek. Arról, hogy a vonat Dachauban vagy Buchenwaldban megállt volna, és a szerelvényen tartózkodó férfiakat kiszállították volna, a mai napig nincs megbízható információnk. Néhány Budapestről induló vonat deportáltjainak ez a sors jutott.<sup>125</sup>

Nem zárhatjuk ki, hogy a két női csoportot a Hegyeshalom–Zurány állomáson egyesítették, és egyetlen nagy csoportként érkezett meg Ravensbrückbe. Ezt valószínűsíti az, hogy minden női deportált nyilvántartási lapján 1944. december 9-e van a táborba érkezés napjaként feltüntetve.

Azok a nők, akik túléltek a tábort és a kényszermunkát, és beszámoltak a Degobnak az átéltekről, az utazás embertelen körülményeire emlékeznek vissza, függetlenül a Ravensbrückbe deportálás módjától.<sup>126</sup>

124 Lásd: ugyanott

125 Lásd: ugyanott

126 A Degob a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság rövidítése. 1945 kora nyarától a deportálásból visszatérők beszámoltak az előző hónapokban megélt sorsokról és szenvedéseikről. Ezeket a visszaemlékezéseket a Degob szervezésében összegyűjtötték. 1945 tavaszától a magyar zsidók képviselőinek vidéki szervezetei is készítették hasonló jegyzőkönyveket, amelyek később szintén a Degob gyűjteményébe kerültek. A beszámoló írásbeli rögzítésére a Degob központjában 1945 kora nyarától került sor. Az utolsó jegyzőkönyv 1946. április 13-án készült. A növekvő számú, írásban rögzített visszaemlékezéseket 1945 nyarától a Palesztinai Zsidó Ügynökség dokumentációs osztálya archiválta. 1946. június 15-én a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselői vette át a 3658 jegyzőkönyvből álló gyűjteményt. A gyűjteményben 25 jegyzőkönyv a penigi koncentrációs és munkatábor túlélőitől származik.

127 586-os Degob-jegyzőkönyv

128 544-es Degob jegyzőkönyv

129 Lásd: Strebel 2003, 187–188. oldal

Szemere Magda, aki az első csoporttal 1945. július 2-án érkezett a táborba, így számolt be.

*„Minden felszerelés nélkül mentünk az óbudai téglagyárba. Onnan Hegyeshalomig gyalogoltunk, naponta mintegy harmincöt-negyven kilométernyi utat tettünk meg. Ellátásunk: kétszer naponta kaptunk levest, kevés kenyeret. Nem bírtuk a gyaloglást, az úton estünk össze, de a nyilasok addig ütöttek, míg továbbindultunk. Nagyon sok bajtársnőm meghalt az úton, akik között sok ismerősöm is volt. De, hogy minden teljes legyen, még vérhas és tifuszbaj is kiütött az úton.”<sup>127</sup>*

Hoffmann Vera, aki a második csoport tagjaként 1945. július 5-én ért a táborba, a következőket mondta: *„Engem és azokat, akiket velem egy csoportba osztottak, kivettek a téglagyárba, majd onnan másnap a Józsefvárosi pályaudvarra. Tíz napig utaztunk lezárt marhavagonban. Útközben egyszer sem adtak enni. Leginkább vízért könyörgtünk, mert ennivalónk még volt otthonról. A parasztok, ha sokáig állt valahol a vonat, odajöttek, és pénzért adtak egy-egy pohár vizet.”<sup>128</sup>*

## 6.2 A ravensbrücki női koncentrációs táborban

A deportált lányok és asszonyok a túlszúfolt ravensbrücki női táborban kifejezetten rossz körülmények közé kerültek. Közvetlenül a megérkezésük után ruhaneműjükkel együtt minden csomagjukat elvették. Az érkezést követő zuhanozás után kopaszra borotválták a fejüket, majd fogolyruhát kaptak. Mivel az elhelyezésükhöz már nem álltak rendelkezésre üres barakképületek, egy nagy sátorba zsúfolták őket.<sup>129</sup>

Az ötven méter hosszú sátrat a tábor 24-es és 26-os blokkja közötti, talajvizes, ingoványos területen állították fel 1944 augusztusában. Négyezer nő élt ebben a sátorban, dacolva a jeges hideg idővel, az esővel, a hóval. Élelmiszer-ellátásuk katasztrofális volt. A napi ételadag a



reggelire kapott fél liter gyenge és keserű kávéból, a déli íztelen répalevesből és 100–300 gramm kenyérből és a vacsorára kapott felvizezett kávéból vagy gyakran sötlan, vizes levesből, egy kis sajtból, ritkán némi kolbászból állt.

A foglyok szükségletüket a megfelelő egészségügyi feltételek hiányában vödörbe végezték, az éjszakákat a földön, vékony szalmarétegen töltötték.<sup>130</sup> A megérkezést követő tíz–tizenkettedik napon a tábor vezetése háromszáz darab háromemeletes ágyat állíttatott fel a sátorban. Egy ágyon három–négy női fogolynak kellett osztoznia.<sup>131</sup> 1945 február végén bontották le a sátrat, miután január utolsó napjaiban a szomszédos uckermarki „ifjúsági tábor” (Jugendschutzlager<sup>132</sup>) egy részét kiürítették, és ide a ravensbrücki főtábor munkaképtelen és súlyosan beteg vagy haldokló foglyait helyezték el.<sup>133</sup>

Ravenbrückben a női foglyok nagy része teljesen értelmetlen munkát végzett. Sok túlélő számolt be arról, hogy napi nyolc-tíz órán át kellett homokot lapátolniuk, és kocsin vagy talicskán a tábor egyik részéből a másikba átszállítaniuk. Ezt a helyzetet Krystyna Zaorska rajzban is megörökítette. A foglyokat a felügyelők szidalmazással és botütésekkel ösztökélték a gyorsabb munkára.



Krystyna Zaorska ceruzarajza, cím nélkül, pontos dátum nélkül, 1945 előtt<sup>134</sup>

A kevés és rendkívül kalóriaszegény étel, a nem megfelelő ruházat, a katasztrofális egészségügyi viszonyok a nehéz fizikai munkával, a hideg téli időjárással párosulva betegségeket terjesztő tetvek megjelenéséhez és elszaporodásához, krónikus hasmenéshez, tífuszjárvány kialakulásához, fagyhalálhoz és a magas halálozási ráta-hoz vezettek.

A következő két, a tábor túlélőitől származó, idézet jól írja le ezeket az emberhez nem méltó körülményeket.<sup>135</sup>

Rosenberg Klára 1945. július 12-én diktálta jegyzőkönyvbe a következőket: „Megérkezés után Ravensbrückben minden holmit elvettek tőlünk. A legnagyobb hidegben nyári holmikban kellett fagyoskodnunk a nyitott sátrakban. Feljött a talajvíz, és vízben meg sárban feküdtünk. A koszt ehetetlen volt. Egy hét múlva aztán a sátor egyik felén ágyakat emeltek, most már nemcsak a talajvíztől, de a fentről becsurgó esőtől és hótól is szenvedtünk, ha olvadás volt. Nagyon sokan megbetegedtek, különösen a hasmenés volt gyakori. WC-re nem mehettünk, a szükségleteinket bent kellett elvégeznünk. Mosdási lehetőség és ivás egyáltalán nem létezett. Hajnalban 3-4 óras Appellt álltunk. Aztán kényszermunkára hurcoltak ki minket, melynek semmi értelme nem volt, csak az, hogy minket kínozzanak. Például homokot hordtunk oda-vissza, megállni nem volt szabad, mert állandóan ütöttek-verték minket. Volt itt egy SS, aki állandóan a kutyáját uszította ránk.”<sup>136</sup>

Rosenheck Stella 1945. július 11-én így írta le a koncentrációs tábori életet: „A táborba érkezők egyetlen sátorban, vizes kövezeten aludtak, nem hagyhatták el a sátrat. Öt hétig éltünk így. Sokat vertek minket. Az egyik SS-felügyelő egy ostorral támadt ránk. Gyakran végződött véresen a verés. Mi, 40 év feletti idősebbek, akik nem voltunk munkára kényszerítve, később három-, négyemeletes faágyakat kaptunk. Később új lengyel és más nemzetiségű foglyok érkeztek Auschwitzból, hárman-négyen aludtunk egyetlen szalmával kitömött matracon

130 Lásd: ugyanott

131 Lásd: Strebel 2003, 188. oldal

132 A valóságot leplező nemzetiszocialista zsargonban ifjúsági tábornak azon gyermekek és fiatalokúak koncentrációs táborát nevezték, akiket nehezen nevelhetőnek vagy munkát nem szeretőnek nyilvánítottak.

133 Lásd: Strebel, 188–189 oldal

134 Ravensbrücki wmlékhely, V3389 E1

135 Lásd: Kiedrzyńska, 1961, 79–80 oldal

136 477-es Degob-jegyzőkönyv

és az egész napot az ágyban kellett eltöltenünk. Ez a teljesen sötét sátorban büntetés volt. Akik kiléptek a sátorból, azok rosszul jártak. Azonnal megverték őket. A fiatalabbaknak még a nagy hidegben is homokot kellett lapátolniuk. 330 gramm kenyeret kaptunk, a déli és esti répaleves sótlan és ízetlen volt. A gyakran négy órát tartó Appelleknél többünknek megfagyott a lába, nekem is a bal és jobblábomon is egy-egy fél ujjam megfagyott.”<sup>137</sup>

### 6.3 A ravensbrücki női koncentrációs táborból a penigi altáborba

A nemzetiszocialista kényszermunkatábor-rendszerben gyakori volt, hogy gyáarak az SS-től – megállapodás szerinti díjazás ellenében – munkaerőt kölcsönöztek. Az SS a szakképesítéssel nem rendelkező kényszermunkások után napi négy, a szakmunkások után napi hat márkát számolt fel az e lehetőséget igénybe vevő gyáaraknak.<sup>138</sup> E rendszert kihasználva, 1945 januárjában a ravensbrücki Max Gehrt-Werke képviselői kölcsönöztek ki munkára fogható női foglyokat.<sup>139</sup> Ezt az egyik túlélő, Pollák Aranka<sup>140</sup> is megerősítette. Egy másik volt fogoly, Deutsch Rózsa arra emlékezett vissza, hogy a penigi munkáscsoport összeállításánál a nők között szelekciót is végrehajtottak.<sup>141</sup> Az, hogy a kiválasztott női csoportot január 10-én zárt marhavagonban vagy/és nyitott vasúti kocsikban szállították-e Penigbe, a mai napig tisztázatlan. A csoport átszállítása három-négy napot vett igénybe. A Penigbe tartó utazás során a kényszermunkára kiválasztott nők a szomjúságtól, az éhségtől és a hidegtől egyaránt szenvedtek. Erről 1945. június–júliusban a koncentrációs tábor túlélők a következőképpen számoltak be. A visszaemlékezésben megnevezett adatok becslések, néhány számadat eltér egymástól.

Stern Helen 1945. június 24-ei beszámolójában ez olvasható: „Ravensbrückben három hétig voltam, innen elkerültem transzporttal – cirka hétszázan voltunk – Penigbe.

A vagonban térdig volt a hó, körülbelül száznegyven ember volt összezsúfolva elképzelhetetlen módon, és a vékony ruhánkban és kabátkában nagyon fáztunk. Volt olyan is köztünk, akinek még kabátja sem volt, csupán egy szál vékony ruhája. Az útra kaptunk egy kevés kenyeret és valami zsiradékot hozzá.”<sup>142</sup>

Pollák Aranka 1945. július 17-ei jegyzőkönyve szerint: „Egyszer csak jött egy gyáros, aki munkásnőket keresett. Akkor minden nőnek meg kellett jelenni az Appellen, és kiválasztott ötszázat közülünk, köztük engem is. Akkor fürdőbe vittek bennünket, megkopasztottak. Ez délután négy órakor kezdődött, a fürdetés, várakozás másnap reggelig tartott, és addig állnunk kellett a fürdőben. Sem lefeküdni, sem leülni nem volt szabad. Három napig utaztunk, az ennivalót, amit útra adtak, az első nap megettük, és azután két napig éhezünk.”<sup>143</sup>

Himmler Edith 1945. július 9-én így emlékezett vissza: „Január 9-én újból megfürdettek, újból elvettek mindent, és hajnali fél háromtól reggel hatig álltunk kinn a szabadban meztelenül a hidegben. Utána ruhát kaptunk, s bevagoníroztak, majd négy napig utazás után megérkeztünk Penigbe. Az útra negyed kiló kenyeret és tíz deka margarint adtak összesen a négy napra. Vizünk nem volt, és így havat ettünk.”<sup>144</sup>

137 1509-es Degob-jegyzőkönyv

138 Lásd: Brakel 2021, 119. oldal

139 Lásd: Seidel 2006, 544. oldal

140 2326-os Degob-jegyzőkönyv

141 Lásd: Buchenwaldi emlékhely 1997

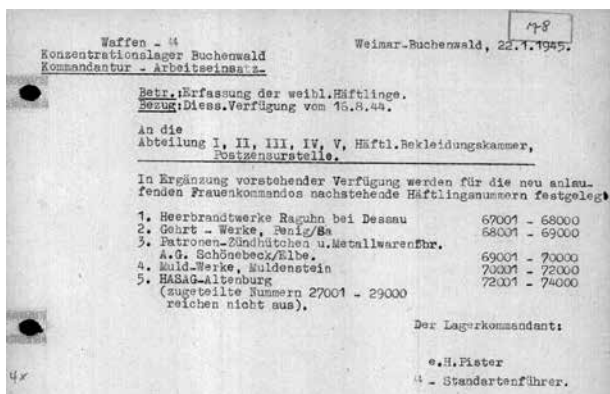
142 116-os Degob-jegyzőkönyv

143 2326-os Degob-jegyzőkönyv

144 2310- es Degob-jegyzőkönyv

## 7. Munka- és életkörülmények a női koncentrációs altáborban és a Max Gehrt-művekben Penigben

A ravensbrücki női koncentrációs táborból a fogolycsoport 1945. január 12-én vagy 13-án érkezett meg vonaton valószínűleg közvetlenül a Max Gehrt-művekhez, mivel az saját vasúti mellékvágánnyal rendelkezett. A mintegy hétszáz női fogoly a 68001–68700-as nyilvántartási számokat kapta, és átkerült a buchenwaldi koncentrációs tábor fogolyállományába. Penig ugyanis egyike volt a Buchenwaldhoz tartozó százharminc altábornak, illetve huszonhét női tábornak.



Hermann Pisternek, a Buchenwaldi koncentrációs tábor parancsnokának 1945. január 22-ei feljegyzése az SS-parancsnokság I., II., III., IV. és V. részlegének, valamint a foglyok ruhaellátásáért és a postai cenzúráért felelős osztályoknak<sup>145</sup>

A penigi táborban fogva tartott lányokat és asszonyokat a táborból a munkába és a táborba vissza SS-katonák, -felügyelők és az SS-ben munkát vállaló civil nő alkalmazottak kísérték.<sup>146</sup> A foglyokra a Max Gehrt-művek területén, ahogy az a kényszermunkásokat alkalmazó többi üzemben is kialakult gyakorlat volt, az üzem saját munkásaiból álló vagy külső erőforrásokból toborzott felügyelők vigyáztak, akik az üzemi csoportvezetőkkel is kapcsolatban álltak.

A felügyelők, illetve az őrszemélyzet nagy általánosságban az első világháború veteránjaiból, illetve a katonai szolgálatra már alkalmatlan egykori katonákból állt. A Max Gehrt-művekben alkalmazott örök előéletéről nem állnak rendelkezésre pontos információk.

SS Kommando Penig  
der Max Gehrt Werke

Betr.: Wesentliche Liste der Häftlinge.

Id. Nr.	Häftl. Nr.	Familiennamen	geburtensname	vornamen	geburtsdatum	geburtsort	beruf
1.	68001	Blakos	ledig	Aester	31. 7. 1924	Felsőkallosfalva	sabr. arb.
2.	68002	Braham	ledig	Markovics Lili	23. 2. 1916	Budapest	hásh.
3.	68003	Aidler	ledig	Sirocska	13. 12. 1913	Budapest	sáherin
4.	68004	Aidler	ledig	Magda	20. 12. 1913	Sárospatak	szemint
5.	68005	Aidler	ledig	Alain	5. 4. 1914	Budapest	szemint
6.	68006	Aidler	ledig	Suzsa	10. 2. 1923	Budapest	Buchbind.
7.	68007	Angyal	ledig	Schönfeld Sara	24. 8. 1914	Vassberény	sáherin
8.	68008	Aron	ledig	Magda	29. 1. 1920	Nyírbátor	sáherin
9.	68009	Aron	ledig	Magrit	15. 12. 1916	Kassa	sáherin
10.	68010	Aschner	ledig	Alara	19. 7. 1919	Brunco	közműstik.
11.	68011	Asztalos	ledig	Alma	23. 7. 1929	Vagssellye	hásh.
12.	68012	Aspitz	ledig	Armin	4. 11. 1907	Budapest	sáherin
13.	68013	Balass	ledig	Reiselman Arszébet	4. 7. 1906	Hodmezővásárhely	anthropol.
14.	68014	Balass	ledig	Zsófia	19. 11. 1916	Budapest	hásh.
15.	68015	Balog	ledig	Maria	22. 2. 1920	Nagykátán	sáherin
16.	68016	Bán	vezető	Iren	9. 9. 1909	Nagyiván	szemint.
17.	68017	Bán	vezető	Ibolya	31. 8. 1908	Budapest	hásh.
18.	68018	Bán	vezető	Artha	19. 7. 1916	Pécs	szemint
19.	68019	Baranyai	vezető	Martha	16. 3. 1911	Budapest	hásh.
20.	68020	Baron	vezető	Nedvig	14. 1. 1925	Budapest	szemint.
21.	68021	Barony	vezető	Kaufmann Ilona	20. 3. 1905	Paty	sabr. arb.
22.	68022	Barta	vezető	Alma	21. 12. 1914	Budapest	Koch
23.	68023	Bauer	vezető	Ibolya	8. 2. 1913	Budapest	áptóthek.
24.	68024	Bauer	vezető	Fehér	18. 5. 1908	Nagybesenye	szemint.
25.	68025	Baumann	vezető	Füzi Erna	14. 8. 1915	Satoraljaújhely	hásh.
26.	68026	Beck	vezető	Schwarz Alara	26. 7. 1909	Nagytereny	szemint
27.	68027	Bencze	vezető	Ilona	19. 7. 1922	Budapest	sáherin
28.	68028	Bencze	vezető	Rucha Magda	26. 6. 1922	Budapest	sáherin
29.	68029	Bencze	vezető	Füret Teréz	24. 6. 1915	Budapest	szemint
30.	68030	Berossa	vezető	Néber Magda	7. 8. 1914	Selyp	hásh.
31.	68031	Berez	vezető	Nagyalka	16. 8. 1919	Újpest	sáherin
32.	68032	Berez	vezető	Alma	12. 3. 1923	Újpest	szemint
33.	68033	Berger	vezető	Ibolya	17. 1. 1913	Sztrak	Szentesi
34.	68034	Berger	vezető	Sollner Lenke	23. 3. 1914	Székesváros	szemint
35.	68035	Berger	vezető	Alma	21. 12. 1921	Büdeszentmihály	sáherin
36.	68036	Berger	vezető	Alma	1. 7. 1913	Hajdúszoboszló	sáherin
37.	68037	Berkovits	vezető	Alma	22. 8. 1918	Ilonca	sáherin
38.	68038	Bickel	vezető	Hanni	16. 1. 1917	Aranyoshegyes	sáherin
39.	68039	Bienstock	vezető	Spieler Alara	29. 7. 1911	Budapest	Schneider
40.	68040	Biro	vezető	Arszébet	2. 7. 1919	Budapest	szemint

A penigi női koncentrációs altábor foglyainak névsora 1945. február 10-én<sup>147</sup>

Az SS-ben szolgáló, korábban a ravensbrücki női koncentrációs táborban kiképzett civil felügyelőknek volt a legszorosabb és leggyakoribb kapcsolata a fogoly nőekkel. A penigi altáborban alkalmazott tizenhét felügyelőnőt egy női főfelügyelő irányította. Ezenfelül 1945 januárjában a buchenwaldi koncentrációs táborból Penigbe helyeztek át négy főtörzsőrmestert<sup>148</sup> és húsz, a Waffen-SS-ben szolgáló,

145 Náciüldözési Nemzetközi Központ – Arolsen-archívum, digitális archívum, 1.1.5.0/82074424

146 Az SS kötelékében dolgozó női civil alkalmazottakat (SS-Gefolge) a koncentrációs táborokban felügyelőként alkalmazták, és a táborok férfi személyzetének rendelték alá.

147 Náciüldözési Nemzetközi Központ – Arolsen-archívum, digitális archívum, 1.1.5.1/5323171

148 Az SS katonai szárnyán, a Waffen-SS-en belül ez a rang a német szárazföldi hadsereg és légiereő tiszthelyettesi rangjának felelt meg.

tiszthelyettesi rangot viselő<sup>149</sup> katonát, hogy a foglyok őrzését és a munkafelügyeletet ellássák. 1945. március 20-a után nyolc törzsőrmester és harminckét tiszthelyettes szolgált a táborban.

A Penigben szolgáló SS-őrség különböző származású emberekből állt. A Magyarországról származó túlélő, Deutsch Rózsa arra emlékezett, hogy az örök egy része a dunai sváboknak is nevezett magyarországi svábok<sup>150</sup> közül került ki, ők jól beszélték a nyelvet, azonban a foglyokkal való érintkezés során kifejezetten tilos volt számukra a magyar nyelv használata.<sup>151</sup>

A legmagasabb rangú SS-tiszt és ezzel csapatparancsnok Josef Ebenhöh főtörzsőrmester volt.<sup>152</sup> Korábban a Bad Langensalzai altábor parancsnokaként a buchenwaldi tábor szervezetéhez tartozott, ezért jól ismerte az SS-nek a kényszermunkatáborokkal szembeni igényét.

A legtöbb leány és asszony a munkatáborba helyezéstől az életfeltételek javulását várta, azonban azt tapasztalták, hogy a penigi altábori körülmények alig valamivel jobbak, mint a ravensbrücki embertelen viszonyok. Ennek igazolásaként álljon itt két túlélő beszámolója.

Szemere Magda 1945. július 5-én diktált visszaemlékezésében olvasható: „*Penigbe megérkezve egy gyárban helyeztek el, itt kellemes meglepetésben volt részünk: asztalhoz ülhattünk végre, és enni is kaptunk.*”<sup>153</sup>

Rosenberg Klára 1945. július 12-én így emlékezett vissza: „*Penigben elég jó fogadtatásban volt részünk. De utóbb kitűnt, hogy ez csak képmutatás volt, mert egy héttel később teljesen megváltoztak, és úgy az élelmezés, mint a bánásmód a lehető legrosszabb lett.*”<sup>154</sup>

A foglyok a Max Gehrt-művekbe érkezve körülményeik átmeneti javulását érezték, a penigi baraktáborban viszont kezdettől fogva rosszak voltak az életfeltételek. A táborban 1944 őszétől négyszázötven, a megszállt szovjet

területekről elhurcolt polgári munkaerőt (Fremdarbeiter) helyeztek el. Ezek a foglyok a langenleuba-oberhaini Anacker homokbányában, illetve a Max Gehrt-művekben dolgoztak. A magyar női foglyok érkezése előtt e csoport egy részét a táborból a a Grüne Linde nevű, a penigi Chemnitzer Straße 72.-ben található valamikori fogadóba, egy másik részüket pedig a Junkers repülő- és motorgyár korábban Richard Berger papírgyár néven működő herrnsdorfi üzemébe helyezték át.<sup>155</sup>

A tábor területén a deportált szovjet civilek megérkezése előtt csak minimális átalakítást végeztek, így a vízellátást biztosító vezetékét sem építették ki. A tábor infrastruktúráján a hétszáz lány és asszony megérkezéséig semmit sem változtattak, a kényszermunkára ítélt női foglyoknak nem volt lehetőségük a tisztálkodásra, ruhájuk kimosására és barakkjaik tisztán tartására. Az ennek megfelelő katasztrofális higiénés viszonyokról tanúskodik a következő idézet.

Pollák Aranka 1945. július 17-én a Degobnál készült jegyzőkönyvben a következőként írja le a tábor helyzetét: „*Penigben olyan barakokban helyeztek el bennünket, amelyek az elődeinktől már piszkosak és tetvesek voltak. Az elhasznált, tetves szalmára kellett feküdnünk, és pillanatok alatt ezer tetű lepett el bennünket.*”<sup>156</sup>

A barakk egyetlen kályháján a női foglyok a téli hónapokban havat olvasztottak fel, és az így nyert vízzel tisztálkodtak. A barakkok átfűtésére a gyakran mínusz tíz fokos hidegben az egyetlen rendelkezésre álló kályhával és a kiutalt kevés fűtőanyaggal nem volt lehetőség. A barakkok valamennyivel jobb befűtésére csak akkor nyílt alkalom, ha a foglyoknak sikerült fát vagy szenet lopniuk, ahogy erről a túlélő Deutsch Rózsa és Rosenberg Klára beszámolt.<sup>157</sup> E körülmények között a foglyok az időjárási viszonyoknak amúgy sem megfelelő ruházatukat sem

149 E csoportba tartoztak: SS-Schütze (közlegény), SS-Oberschütze (1. osztályú közlegény), SS-Sturmmann (örvezető) és SS-Rottenführer (tizedes). Ezek a rangok a német szárazföldi hadseregben és légierőnél használt közlegény (Soldat), tizedes (Gefreiter), szakaszvezető (Obergefreiter) rangnak feleltek meg.

150 A XVII. század vége és a XIX. század közepe között Magyarországra települt németek utódainak a megnevezése.

151 Lásd: Deutsch 2012

152 Lásd: 10. fejezet

153 586-os Degob-jegyzőkönyv

154 744-es Degob-jegyzőkönyv

155 Lásd: Landrat zu Rochlitz 1945

156 2326-os Degob-jegyzőkönyv

157 Lásd: Buchenwaldi emlékhely kiadványa 1997; 744-es Degob-jegyzőkönyv

tudták megszárítani. A helyzetet nehezítette, hogy nem kaptak váltóruhát.

A víz, a fűtőanyag és a megfelelő ruházat mellett az élelmiszer-ellátás is elégtelen volt. Reggel és este fél-fél liter pótkávét osztottak. A volt foglyok beszámolója alapján a napi élelmiszeradag száz–kétszáz gramm kenyérből, tíz deka margarinból és fél liter, legtöbbször répából készült levesből állt.

A tábor kenyérellátását a langenleuba-oberhaini Albin Teich kenyérgyár biztosította. A szemtanú Werner Sparborth a gyárat vízimalomnak (Teichmühle) nevezte. Egy másik, Ernst von König nevet viselő üzemet pedig azzal bízták meg, hogy napi három alkalommal a Max Gehrt-művekbe élelmet szállítson át. Az üzem akkor hetvenéves, a penigi Schulgasséban lakó vezetője, Georg Reichenberger 1945 szeptemberében a következőképpen jellemezte a tábor ellátási helyzetét: „Az ételszállító ötven kanna nagy része már eleve csak háromnegyedig volt tele, és a nem megfelelően záródó fedél miatt a szállítás során még veszítettek is a tartalmukból. Az élelem kiosztásánál a foglyoknak egy sorban kellett állniuk. A sor bal és jobb oldalán két bottal felszerelt SS-felügyelő állt, akik azokat a foglyokat, akik megkíséreltek kilépni a sorból, vagy előretolakodtak volna, a fejükre mért kíméletlen botütésekkel kényszerítették vissza. Mivel az étel gyakran nem volt elegendő, a sorban hátul állók előreigyekeztek, hogy nekik is jusson belőle, de ilyenkor az ételosztók a vasból készült adagolókanalukkal akkorát ütöttek tolakodók arcába, hogy sokszor vér borította el.”<sup>158</sup>

A tábor feloszlása előtti napokban az élelmiszerellátás tovább romlott, előfordult az is, hogy ételszállítmányok teljesen kimaradtak. Az éhezés mértékét mutatja, hogy a foglyok többször is a szemétből kiszedett krumplihéjat fogyasztottak, vagy füvet ettek.<sup>159</sup> Ilyen körülmények között 1945 áprilisában néhány fogoly testtömege alig haladta meg a harminc kilót.

Az elégtelen ellátás következtében kialakult embertelen körülményeket a felügyelők és a táborőrség durvasága

még inkább rontotta, ahogy ezt a következő idézet is bizonyítja.

Grossman Jolán 1945. július 11-én idézte fel a tábor rémségeit: „Munkahelyünkre naponta nyolc kilométert gyalogoltunk. Mégis már valamivel könnyebb sorunk volt itt. Naponta kétszer kaptunk híg levest, húsz deka kenyeret és egy deka margarint. Nehéz testi munkát végeztünk, és a gyenge ellátás miatt sokat koplaltunk. Gyakran előfordult, hogy füvet ettünk. Különösen a fiatalok közül pusztultak el itt rengetegen. Az SS-ek brutálisak voltak. Főképpen egy Adolf nevű őrmester kegyetlenkedett velünk embertelenül. Előfordult, hogy még azt a kevés levest is megvonták tőlünk.”<sup>160</sup>

Hoffmann Vera 1945. július 5-én így emlékezett: „A gyár a lágertől négy kilométernyire volt. Ezt az utat mindennap gyalog kellett kétszer megtenni. Naponta nyolc órát dolgoztunk állva a gépek mellett. Az SS-felügyelők vertek bennünket. A táplálékunk egyszer napjában fél liter répaleves volt és tizenkét dekagramm kenyér. Én már nagyon gyenge és beteg voltam. Amikor jelentkeztem a felügyelőnél, hogy beteg vagyok, tekintettel arra, hogy kevés volt a munkás, azt mondta, hogy nem vagyok beteg, és korbácsával összevert. Ezt többször, másokkal is megcsinálta. Én a sebektől és a vitaminhiánytól gennyess lettem, így mégis le kellett feküdnöm.”<sup>161</sup>

Herzog Rózsa 1945. július 19-én így emlékezett vissza: „Penig kis láger volt, hétszázán laktunk fabarakkokban a várostól négy kilométer távolságra. Én már olyan gyenge voltam, hogy nem akartam dolgozni, de egy SS azt mondta: »Dolgozz, vagy meghalsz!« Repülőgéppalkatrész-gyárban dolgoztunk napi nyolc órát. Egész idő alatt állni kellett a gép mellett, munka után négy kilométer gyalogút, és reggel is ugyanennyi. A bánásmód kegyetlen volt, SS-nők és -férfiak kísérték az úton és menet közben vastag korbáccsal vertek. Rengetegen éhen haltak. Akkor már olyan gyengék voltunk, hogy egy-egy ütéstől eldőltünk. Még akkor is megverték, ha kezet mostunk. Az orosz férfiak (a megszállt területekről elhurcolt civil lakosság – a szerző

158 Lásd: Landrat zu Rochlitz 1945

159 586-os Degob-jegyzőkönyv

160 542-es Degob-jegyzőkönyv

161 544-es Degob-jegyzőkönyv

megjegyzése) adtak néha titokban egy kis ennivalót, mert a többi fogoly többet kapott, mint a zsidók.”<sup>162</sup>

A felügyelők és a tábori őrség tagjainak ütései által okozott és a munkavégzés során szerzett sebesüléseket a táborban nem tudták megfelelő módon ellátni, mivel sem képzett egészségügyi személyzet, sem gyógyszerek, sem orvosi műszerek, berendezések nem álltak rendelkezésre.

Az ellátatlan sebesüléseken kívül az elégtelen táplálkozás, a nem megfelelő ruházat, a vízellátás hiánya, a katasztrofális egészségügyi feltételek, a tél beállta is hozzájárult a tetvek elszaporodásához és olyan betegségek – rühesedés, furunkulus, hurutos bélfertőzés, tífusz, tuberkulózis – kialakulásához, amelyek következtében több mint száz női fogoly vált munkaképtelenné.

Ravensbrückben létezett szülészeti blokk, arra viszont semmi nem utal, hogy a penigi altáborban a terhes nők számára különálló részleget hoztak volna létre, vagy részükre megfelelő nőgyógyászati ellátást biztosítottak volna. Holott Kallós Margit közlése szerint 1945. március 20-án a táborban négy, a terhesség ötödik hónapjában lévő fogoly tartózkodott. A fogorvosi szakképesítéssel rendelkező Kallós Margit tábori orvosként dolgozott, és két ápolónői feladatokat ellátó segítőjével – az antropológus Balázs Erzsébettel és a tanárnő Schreiber Margittal – megkísérelte fogolytársai szenvedését enyhíteni az igen korlátozott lehetőségek között. Ezt az egészségügyi feladatokat ellátó három főt a penigi tábor felügyelőnőinek parancsnoka választotta ki és helyeztette át a lipcsei kényszermunkatáborból, HASAG-tól<sup>163</sup>, 1945. január 18-án.

A hiányos ellátás és a rossz higiénés feltételek mellett a kényszermunka is tovább rontotta a fogoly lányok és asszonyok helyzetét.

85

Kl.-Buchenwald  
SS-Arbeitskommando  
Penig/3a.

Penig, den 20. März 1945.

An den Standortarzt  
Kl. Buchenwald.

Erkrankt: 24. März 1945

Monatsbericht für den Monat März.

1.) Tagesdurchschnitt der stationären Behandlungen..... 40 Mann  
2.) Tagesdurchschnitt der ambulanten Behandlungen.....100  
3.) Zahl der Todesfälle im Monat..... 5  
4.) Zahl und Art der Infektionskrankheiten am Stichtag:  
Tbc 2, Paratyphusverdacht 2.  
5.) Allgemeine Lagerhygiene:  
Lagerödem, Grippe, Furunkulosis. Ursache: mangelhafte Bekleidung und Schuhwerk (4 Km Fußmarsch von und zur Arbeitsstelle). Sanitäre Einrichtungen: mangelhaft.  
6.) Ärztliche Tätigkeit:  
Die ärztliche Tätigkeit beschränkt sich auf stationäre Behandlung und Kleinchirurgie. Die Ungezielte Bekämpfung kann wegen Fehlen der zweiten Garnitur Kleidung und Schuhe nicht gründlich erfolgen. Das gelieferte Kuprex hat nicht ausgereicht und muss unbedingt nachgeliefert werden.  
7.) Meldung der schwangeren Häftlinge:  
Im Kommando befinden sich zurzeit 4 schwangere Häftlinge im fünften Monat.

SDG keiner vorhanden.

Der Führer des Kommandos

*Margit Kallós*

Durch Einschreiben

SS-Hauptstaatssekretär u. Arb. St.

Kallós Margitnak, a fogolytábor orvosának 1945. március 20-ai<sup>164</sup> dátummal kiállított havi jelentése. Az összeállításban az 1945. március 1-je és 26-a közötti időszakra a következő adatok szerepelnek: a kijelölt munkahelyen tartózkodók teljes létszáma, a felügyelők, az SS-őrség, a fogoly szak- és segéd munkások létszáma, a foglyok által ledolgozott órák száma, valamint a nem munkaképes női foglyok száma

A kényszermunkára kirendelt, teljesen kimerült nők napi négy kilométert gyalogoltak a táborból a penigi Uhlandstraße-n lévő Max Gehrt-művekig. Legtöbbjüknek a hét minden napján három műszakban, napi nyolc órában, szünetek beiktatása nélkül kellett dolgoznia. Munkafeladatuk a német hadiipar számára szállított repülőalkatrészek gyártása volt. Ezenkívül néhány asszonyt fordítási feladatokra, irodai vagy konyhai feladatok végrehajtására rendeltek.

162 2361-es Degob-jegyzőkönyv

163 A Hugo und Alfred Schneider AG (HASAG) egy lipcsei fémfeldolgozó vállalkozás volt, amelyet a II. világháborúban hadiipari üzemmé nyilvánítottak.

164 Náciüldözési Nemzetközi Központ – Arolsen-archívum, digitális archívum, 1.1.5.0 / 82073723

Penig, den 3. März 1945

KL. Buchenwald Arbeitsersatz Penig 185

Häftlingskommando für: Gehrt-Penig/18

Genehmigungsnummer: 7.002.1045

Gesamtstärke: 698

Posten: 512 99 Posten, 18 Kücheneinheiten

Häftlingsfacharbeiter: 4108

Häftlingshilfsarbeiter: 588 davon 50

Häftlingsleistungen: 100%

Arbeitsbeginn: 1. März 1945

Arbeitschluss: 1. März 1945

Arbeitspausen: von bis

P. d. R. Gehrt

# 185

Arbeitsmaterialführer

**Max-Gehrt-Werk**  
Anerkennung:  
Leiter der Arbeitsmaterialstelle:  
Betriebsführer: Heinrich

KL-0/344, 30a.000

Jelentés a kényszermunkára kirendelt foglyok létszámáról és a munkában töltött időről 1945. március 3-án<sup>165</sup>

Az előzőekben bemutatott, embertelen élet- és munkafeltételek következtében a tábor feloszlataig tizenhárom női fogoly hunyt el. Közülük kettőt a lipcsei déli temető (Südfriedhof) krematóriumában égettek el, tizennégyet pedig a tábor területén temettek el.

Penig  
(68.001 - 69.000)

Datum	Zugang	Abgang	von/mehr	Verst. fertig am	Bestand
10.1.45	700	—	Ravensbrück	17.2.45	700
11.2.45	—	1	68.216 Gumbel, Klara		699
18.4.45	3	—	ARM Hengstler, 3.3.45		702
27.7.45	—	1	68.531 Schulz, Klara		701
4.3.45	—	1	68.685 Vexler, Elsa		700
9.3.45	—	2	68.369 Weidmann, Klara 68.443 Pulgen, Rosa		698
15.3.45	—	1	68.239 Heller, Agnes		697
25.3.45	—	1	68.160 Gude, Angela		696

A foglyok létszámának alakulása 1945. január 10. és március 25. között.<sup>166</sup> A jelentés három újonnan érkező fogolyról – egy orvosnő és két ápolónő a lipcsei HASAG-munkatáborból – és hét halálesetről szól

## 8. A tábor feloszlata, halálmenetek, mentés és felszabadítás

1945. április 13-án a penigi női koncentrációs altábor a közeledő front miatt feloszlatták. Három nappal korábban, 1945. április 10-én a nyugat-tübingiai abterodai koncentrációs altáborból egy százhuszonöt fős, túlnyomórészt lengyel foglyokból álló női csoport érkezett, miután a tábort áprilisi 4-én feloszlatták, reagálva arra, hogy az amerikai csapatok Creuzburgnál és Gerstungennél átléptek a hessen-tübingiai határt. Ez a csoport előbb Abterodából indulva gyalog érte el a buchenwaldi koncentrációs tábor, majd onnan 1945. április 8-án vasúton Lipcsén keresztül érkezett meg Penigbe.<sup>167</sup>

Amikor az SS 1945. április 13-án délután három óra körül feloszlatta a penigi altábor, ellátás nélkül hátrahagyott hetven erősen legyengült és beteg női foglyot, nagy részüket az úgynevezett Krüppelbarackéban.<sup>168</sup> A valamikori kényszermunkás Vidos Edith beszámolója szerint egy SS-katonát is ott hagytak azzal a feladattal, hogy lője le a táborban maradtakat.<sup>169</sup> A mai napig nem sikerült tisztázni, hogy valóban létezett-e ez a parancs, netán az SS-katona megtagadta végrehajtását, vagy egyszerűen elhagyta a koncentrációs tábor, miután a többiek távoztak. Nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy április 13-ától az amerikai csapatok április 15-ei megjelenéséig a táborban hagyott nők mindegyike életben maradt. Több jele van annak, hogy a hátrahagyott nők a tábor kiürítését követő rövid idő után felügyelet nélkül maradtak.

A gyalogmenetre alkalmasnak ítélt összesen hatszáz-negyven női foglyot az SS-személyzet 1945. április 13-án a tábor területén összegyűjtötte, és elindította a 95. számú országyúton (Reichsstraße, ma Staatsstraße 57.) Mühlau és Hartmannsdorfon keresztül Chemnitz irányába. A gyalogmenet célja valószínűsíthetően Karlsbad (Karlový Vary) volt.<sup>170</sup>

Az út során a tábori őrség nemegyszer már civil ruhát viselő több tagja és a felügyelők közül is sokan lemaradtak,

165 Náciüldözési Nemzetközi Központ – Arolsen-archívum, 1.1.5.0/82073906

166 Náciüldözési Nemzetközi Központ – Arolsen-archívum, digitális archívum, 1.1.5.1/5323079

167 idézi Brenner–Heidrich–Müller–Wendler (Hrsg.) 2018, 511. oldal

168 Az elnevezés a foglyoktól származik, és a súlyosan beteg és munkaképtelen foglyok barakkjára vonatkozott, Lásd: Deutsch 2005.

169 Lásd: USC Soah Foundation – Visual History Archive 1996

170 Lásd: Landrat zu Rochlitz 1945

elszöktek, hogy a szövetséges csapatok számonkérését elkerüljék. Ez lehetővé tette, hogy a gyalogmenetből néhány fogoly vagy a foglyok kisebb csoportjai sikeresen megszökjenek. Ezt megkönnyítette az is, hogy a nagy létszámú csoport a diktált gyors haladási tempó miatt egyre inkább szétszakadozott. Ezt a helyzetet kihasználva egy hetvenkét fős csoportnak sikerült lemaradnia, azonban később a német rendőrök elfogták és a mittweidai táborba hurcolták őket. Ott szabadították fel őket az amerikai csapatok.<sup>171</sup>

A halálmenetbe besorolt penigi foglyok nagy része 1945. április 13-án este elérte Chemnitzet. A gyalogmenetre kényszerített foglyok zöme az Altchemnitz területén található Astra Werke koncentrációs altáborában töltötte az éjszakát,<sup>172</sup> a foglyok kisebb csoportjai az utcán vagy a bombázások során megsérült házakban aludtak.

A menethez tartozók népes, de számszerűen nem ismert csoportja 1945. április 15-én Chemnitzből a Burkhardtsdorf–Meinersdorf–Thalheim útvonalat követve Dorfchemnitzbe jutott, ahol az egyik fogoly valószínűleg a kimerültség következtében elhunyt.<sup>173</sup> Egy az SS-katonák vezette teherautó Burkhardtsdorfból visszatért Chemnitzbe, és közel tíz olyan foglyot szedett össze, aki a kimerültségtől az út mentén maradt.<sup>174</sup> Rövid pihenőt követően a menet elérte Zwönitzet, ahol egy további fogoly veszítette az életét,<sup>175</sup> majd a Kühnhaide–Grünhain, Beierfeld–Schwarzenberg útvonalon 1945. április 16-án elérte Johannegeorgenstadtot. Ezen az útszakaszon is sikerült néhány női fogolynak a menetből kilépnie és elrejtőznie. Egy újabb pihenő után a menetscsoport déli irányban elhagyta Szászországot.<sup>176</sup> Már Johannegeorgenstadtnál, Karlsbad közelében találkozott a penigi gyalogmenet férfi foglyokból álló menetscsoportokkal, amelyeket a flossenbürg koncentrációs tábor altáboráiból – Johannegeorgenstadtból,

Lengenfeldből és Zwickauból – indítottak el. A penigi altáborból elindított női fogolycsoportból többen kiváltak, és csatlakoztak a férfiakból álló menetekhez. 1945. április 20-án legalább harmincnégy penigi női fogoly a férfiakkal együtt érte el a Prágától hatvan kilométerre északra található theresienstadti gettót.<sup>177</sup>

1945. május 2-án a Vörös kereszt Nemzetközi Bizottságának képviselője, Paul Dunant megérkezett Theresienstadtbba, és átvette a gettó adminisztratív irányítását. Az itt szolgálatot teljesítő SS-őrség tagjai május 4-én elmenekültek, őket egy nappal később a tábor parancsnoka, Karl Rahm is követte. Ezzel azonban a gettóban fogvatartottak még nem szabadultak fel, mivel a tábort körülvevő területet ekkor még a visszavonuló német katonaság és az SS csapatai tartották felügyeletük alatt. A Vörös Hadsereg Prága felé vonuló első csapatai csak 1945. május 8-án a késő délutáni órákban érték el Theresienstadtot.<sup>178</sup>

A penigi fogolytáborból indított halálmenet női foglyainak egy csoportban maradó nagy részét 1945 áprilisának utolsó napjaiban a Plan (Planá), Tachau (Tachov) és Haid (Bor) által határolt területen az amerikai csapatok szabadították fel.<sup>179</sup> A további utat két túlélő visszaemlékezése szerint részben vonaton, részben gyalog tették meg.<sup>180</sup> Sok női fogoly hazatérési útvonala és további sorsa ismeretlen maradt.

A penigi altáborban hátrahagyott foglyok társaiknál előbb, már április közepén felszabadultak. A 3. amerikai hadsereg 6. páncélos hadosztálya 1945. április 15-én érte el a tábor területét, az ott talált foglyokat a 76. egészségügyi hadosztály látta el.

Hogy milyen látvány tárult az amerikai katonák szemé elé a tábor területére lépve, azt Dorothy Pecora, az amerikai hadsereg ápolónői hadosztályának tagja a következőképpen idézte fel: *„Egy reggel két, számunkra ismeretlen tiszt keresett fel minket. Azt mondták, hogy*

171 Náciüldözési Nemzetközi Központ – Arolsen-archívum, digitális archívum, 3.1.1.2/82014380 – 82014386; USC Shoah Foundation – Visual History Archive 1998

172 Lásd: Brenner–Heidrich–Müller–Wendler 2018, 511. old.

173 Lásd: ugyanott

174 Lásd: Landrat zu Rochlitz 1945

175 Lásd: Brenner–Heidrich–Müller–Wendler 2018, 511. old.

176 Lásd: ugyanott

177 Lásd: ugyanott és Terezinska Iniciativa 1995, 2000

178 Lásd: Blodig 2020

179 316-os és 2337 Degob-jegyzőkönyv

180 Lásd: Brenner–Heidrich–Müller–Wendler, 2018. 510-511 oldal



két ápolónőre lenne szükségük a közelben megtalált néhány beteg ember ellátásához. Egy ápolónő társammal dzsippel indultunk el a megjelölt irányba. Hamarosan egy szögesdrót kerítéshez értünk, ami az elképzelhető legszebb természeti környezetben állt. Behajtottunk a szögesdróttal körbevett területre, és kinyitottuk a barakk ajtaját. Amit akkor láttam, arra egész életemben emlékezni fogok. Egy gyönyörű fiatal lány ült a barakkban, láthatóan nagy fájdalmai voltak. A térdeit átkarolva előre-hátra himbálózott. Nem volt haja, a feje köré pedig rongyokat tekert. A katonák, akik értesítettek minket, már jártak itt, de senki sem mert informálni minket ezekről a szörnyű állapotokról. Egyik orvosunk attól félt, hogy a barakk minden lakója tuberkulózisban betegedett meg.”<sup>181</sup>

1945. április 17-én a táborban hátrahagyott nőket az altenburgi repülőtér mellett felállított, a légierő sebesültjeinek berendezett kórházba szállították át, ahol német hadifoglyok is részt vettek a korábban kényszermunkára fogott foglyok ápolásában. Legalább hat fogoly számára azonban a segítség már elkésett, ők a kórházban hunytak el.<sup>182</sup>



A 3. amerikai hadsereg 6. páncélosadosztályának egészségügyi tisztjei, J. W. Branch alezredes és Clyton Wasson őrnagy ellátják a penigi koncentrációs altábor túlélőit 1945. április 15-én<sup>183</sup>



A felszabadított penigi koncentrációs altábor túlélői a barakk priccsein 1945. április 15-én,<sup>184</sup> bal oldalon Dux Erzsébet (fogolyszáma: 68089). Július 20-án, három hónappal a szintén penigben fogva tartott lánya, Ibolya halálát követően az altenburgi kórházban hunyt el

A női foglyok megtalálásáról és ellátásáról az amerikai katonák számtalan fotót<sup>185</sup> és filmfelvételt készítettek,<sup>186</sup> ezek különféle internetes oldalakon elérhetők.

A penigi külső tábor személyzetének tettei akkor váltak mindenki számára ismertté, amikor a német fő háborús bűnösök perében 1945. november 29-én a nürnbergi Igazságügyi Palotában levetítették a Náci koncentrációs táborok című dokumentumfilmet. A film vetítése előtt a termet elsötétítették, és a fényszórókat a huszonegy vádlottra irányították, hogy a nézők számára látható legyen, milyen érzelmeket vált ki belőlük. A tizenkét koncentrációs táborban forgatott, egyórás film a nemzetiszocialista rezsim bűneit mutatta be. A film ötödik percétől kezdődően, sorrendben a második koncentrációs tábor bemutatásakor azok a felvételek voltak láthatók, amelyeken az amerikai orvosok, katonák és egészségügyi személyzet a penigi táborban hátrahagyott betegség teljesen legyengült nőket látja el, hogy aztán az altenburgi kórházba szállítsák át őket. Hetekig, néha hónapokig tartó gondos orvosi ellátás után tudtak ezek a valamikori fogoly nők visszatérni a hazájukba.

181 American Veterans Center, oral history, 2015

182 Lásd: Deutsch 2012 és Altenburg, Deutschland 1876–195

183 Buchenwaldi emlékhely, kép: 245.007

184 Buchenwaldi emlékhely, 245.011 számú kép

185 Google Arts & Culture: Penig; buchenwaldi emlékhely; Mittelbau-Dora-fotóarchívum

186 YouTube, dd-buchenwald-penig.mov

Deutsch Rózsa naplójában így örökítette meg több egykori fogolytársa hazatérését: „Az alterburgi kórház felszámolásakor a nőket 1945. június 11-én az amerikai hadsereg által elfoglalt területre, Waldenburgba szállították. Onnan pedig 1945. június 27-én Zwickauba. Miután 1945. július 1-én a Vörös Hadsereg bevonult Zwickauba, és átvette a területet felügyeletét az amerikai hadseregtől 1945. július 8-a után, a valamikori foglyok több csoportban visszatértek a szülőhazájukba.” Az a csoport, amelynek Deutsch Rózsa is tagja volt, 1945. július 11-én déli egy óra körül indult el egy nyitott tehervagonon Karlsbad felé, és este kilenc óra körül érkezett meg. A következő napon tizenegy óra körül indult tovább a vonat, és este fél nyolc körül futott be Prágába. Fél tizenkettő körül indultak tovább, hogy Kolinon és Olmützön keresztül július 14-én elérjék Pozsonyt. Röviddel éjfél után a vonat elindult az út utolsó szakaszán, és július 15-én tizenegy óra körül megérkezett a budapesti Keleti pályaudvarra.<sup>187</sup>

Azt, hogy a női foglyok egy része a tábor utolsó napjait, a gyalogosan megtett halálmenetet és a felszabadítást hogyan élték meg, a következő visszaemlékezések idézik fel.

Stern Helen: „Körülbelül április 13-án, amikor a szovjet csapatok közeledtek, gyalog indítottak bennünket útnak. Mielőtt elindultunk, még a halottakat nekünk kellett elásnunk, a sírokat lesimítani és szalmával letakarni. Arra emlékszem, hogy cirka negyven ember maradt a Revierben betegen, hogy ezekkel mi történt, nem tudom. A gyaloglás folytán is nagyon sokat szenvedtünk. Állandóan hajtottak, miután az amerikai csapatok közeledtek, melyek repülőgépen követtek bennünket. Ennek láttára az SS-katonák és -nők a mi sorainkban próbáltak menedéket keresni, a katonák a fegyvereiket a kabátjuk alá rejtették el. Huszonöt kilométeres utat tehettünk meg, amikor hetvenen lemaradtunk, miután a gyengeségtől nem voltunk képesek tovább menetelni.

Eljutottunk egy mezőre, ahol lefeküdtünk. Másnap privát házakban, pajtákban kaptunk szállást. Még aznap este megjelent egy német rendőr, aki el akart vinni bennünket Chemnitzbe, egy lágerba. Amikor látta, hogy mennyire le vagyunk gyengülve, sokan már összeestek az éhségtől és kimerültségtől, akkor magunkra hagyott az erdőben.

Tíz napig bujkáltunk házakban, erdőkben, pajtákban, szabad ég alatt, amíg megtudtuk, hogy ott a közelben, egy Borna nevű faluban van egy láger. Odagyalogoltunk, és barakkokban helyeztek el, többnyire árja foglyok voltak ott. Körülbelül nyolc napi ott-tartózkodás után egyik éjszaka megjelent egy német rendőr, és gyalog kellett továbbmennünk vagy négy-öt kilométert. Így jutottunk megint vissza Chemnitzbe. Ott töltöttünk el egy éjszakát, onnan ismét tovább akartak vinni. De nekünk sikerült nagy nehezen a lágerből megszöknünk - talán húszan lehattunk. Elgyalogoltunk vagy harminc kilométert, és eljutottunk Herrenhaidéba, ahol már amerikai csapatok voltak, akik átvettek bennünket, ez április 30-án volt. Az amerikai csapatok elvittek Kossenba, ahol átvett tőlük az orosz katonaság. Segítségükkel jutottunk el Pestre, Pilsenen Prágán és Pozsonyon át. Jövőre vonatkozó terveim még nincsenek, minden attól függ, hogy hazaérve kit talállok meg hozzátartozóim közül.”<sup>188</sup>

Heumann Zsuzsanna 1945. július 6-án így írta le a penigi altábor végnapjait a Degobnak: „Április 13-ig voltunk ott, 11-én még százötven lengyel jött, 13-án pedig a zsidó nőket gyalog indították útnak.

Az első éjjel lemaradt Chemnitzben ötszáz női fogoly, minden éjjel lemaradtak kisebb csoportok. Kb. egy hét gyaloglás után vagonba raktak bennünket. Kilencven ember volt egy vagonban. Mellettem meghalt egy volt osztálytársam Fischer Zsuzsa. Egy anya, Schenk Ilona, szült, illetőleg abortusza volt. A gyerek persze meghalt. Ott feküdt velünk a vérben másfél napig, amíg jött egy SS-nő, megmarkolta a kis gyermekhullát, és kidobta a vagonból. A halottakat is így dobták ki.

Egy borjú is volt velünk a vagonban, ez útközben megvadult. A megvadulás fő oka az volt, hogy az SS-ek kedvenc szórakozása volt, hogy öt-hat szem krumplit bedobtak a vagonba, erre persze mind felugráltunk, és nagy kavarodás támadt, hogy elkaphassunk legalább egy szemet.

A borjúra egy sváb SS vigyázott. Nem volt rossz ember, a füvet, amit a borjúnak hoztak, néha nekünk adta, – más ennivalónk nem volt. Az egyik kis állomáson egy cseh annyira megsajnálta bennünket, hogy egy hordó krumplit

187 Lásd: Buchenwaldi emlékhely kiadványa 1945

188 116-os Degob-jegyzőkönyv

és egy hordó köleskását hozott, és feladták nekünk. Így utaztunk Tachauig. Ott meg se álltunk, indultunk tovább gyalog, harminc-harmincöt kilométerre.

Éjjel tízen megszöktünk. Egy erőben bujkáltunk, de másnap elfogott bennünket egy sváb katona. Nagyon könyörögtünk neki, hogy hagyjon futni, megesett a szíve rajtunk, és elengedett. Másnap mint keresztény magyar menekültek, bekérezkedtünk egy kórházba. Ott jó dolgunk volt, a konyhán dolgoztunk. Az utolsó héten elfogtak a városban három magyar zsidót. Ezekkel megásatták a sírjukat, és agyonlőtték őket. Iszonyúan féltünk, hogy rájönnek, hogy mi is zsidók vagyunk. Május 5-én dél előtt háromnegyed tizenegykor bejöttek az amerikaiak, és felszabadítottak bennünket.<sup>189</sup>

Hegy Bertta 1945. július 9-én így nyilatkozott: „Április 13-án indultunk az SS-katonák és a felügyelők irányításával egy bizonytalan cél felé. Az első napokban húsz-harminc kilométert tettünk meg naponta, a harmadik napon vagonokba raktak bennünket, és három napig egy tehervagonban utaztunk. Ez alatt az idő alatt egyáltalán nem ettünk. Napok óta nem kaptunk kenyeret, semmit sem ettünk. Egyszer kaptunk pár darab főtt krumplit.

Tehervagonban utaztunk Dachauba (valószínűleg a koncentrációs táborba, Flossenbürgbe – a szerző megjegyzése). Onnan mentünk vissza egy állítólagos táborba, amelyet nem találtunk meg. Erdőben aludtunk, hárman elmenekültek. Faluról falura jártunk, ennivalót kaptunk a házakban. Bár nem fogadtak szívesen, néhány éjszakát istállókban vagy padlásokon töltöttünk. A legtöbbször azonban szénakazalban a szabadban és fenyvesben aludtunk. Az SS-katonák, akik más transzportot kísértek, kétszer elfogtak minket, de sikerült megszöknünk. Egy hét után egy gazdához érkeztünk, aki elrejtett minket, és enni adott, a padlásán töltöttünk egy kis időt május 4-ig. Az amerikaiak ebben a Gottschau nevű faluba jöttek (ma Kočov Csehországban – a szerző megjegyzése), és és kiszabadítottak. Egy ideig ebben a parasztházban maradtunk, az egyik bajtársam aztán kórházba került, a másik bajtársammal hazajutottunk.<sup>190</sup>

Edith Freundlich így számolt be 1945. július 18-án: „Április 13-án az SS-érfiak sok nőt vittek magukkal. Én ott maradtam, mert előző nap trombózist kaptam a lábamban. Két nappal később kiszabadítottak az amerikaiak. Hetvenen voltunk betegek, minket az altenburgi kórházba szállítottak. Friedmann György, egy amerikai zsidó hadnagy volt a kórház parancsnoka, értünk és gyógyulásunkért emberfeletti áldozatokat hozott.”<sup>191</sup>

A polgári kezdeményezésre készült kimutatások szerint összesen hétszázhárom kényszermunkásnőből legalább negyvenhárom lány és nő életét veszítette. Közvetlen kapcsolatuk volt a penigi koncentrációs táborral. Legalább tizenhatan magában a táborban, mások a halálmenetben vagy a felszabadulás utáni években a fogva tartás és kényszermunka közvetlen következményei miatt veszítették életüket. Legalább ötszázötvenkét fő élte túl a tábori életet, a kényszermunkát és a halálmenetet. A kényszermunkások és utódaik nyilatkozatai azt mutatják, hogy sokan egész életükön át hordozták ezeknek a leírhatatlan élményeknek a traumáját. A maradék száznyolc nő sorsát eddig nem sikerült azonosítani. A háború utáni időszakban a túlélő nők és lányok szétszóródtak a világ minden táján. Sokan visszatértek szülőföldjükre, Magyarországra, mások kivándoroltak – többnyire az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc után – az 1948-ban alapított Izraelbe, az USA-ba, Kanadába, Ausztráliába, Nagy-Britanniába, Dél-Afrikába, Svédországba, Franciaországba, Hollandiába vagy Dél-Amerikába.

A volt kényszermunkások, különösen a fiatalabbak a régi vagy új hazájukban szakmát szereztek, vagy egyetemre jártak, családot alapítottak, ami sokszor erőt, vitalitást és boldogságot hozott az életükbe. Ezek a családok sok esetben kiemelt figyelmet kaptak, mert közülük sokan a holokausztban elvesztették hozzátartozóikat, akár az egész családjukat.

189 316-os Degob-jegyzőkönyv

190 Degob-protokoll, 2337

191 Degob-protokoll, 721

## 9. Kényszermunkásnők életrajzai

### 9.1 Markovics Lilli és Evelin



Lilli 1940 előtt / Lilli Éva lányával, 1965 körül<sup>192</sup>



Evelin vőlegényével, 1943–1944<sup>193</sup>

#### A deportálás előtt:

Markovics Lilli 1912. február 23-án született Budapesten Markovics Janka és Izidor lányaként. Érettségi után textilmérnöki diplomát szerzett a németországi Mittweidában, mert zsidó származása miatt nem tanulhatott Magyarországon. Tanulmányainak sikeres befejezés után visszatért Budapestre. 1940 körül férjhez ment Ábrahám Alfrédhoz.

#### A felszabadulás után

A halálmenetbe kényszerített asszonyok közé tartozott Markovics Lilli, Chemnitzben sikerült megszöknie Stollbergen keresztül, ott legalább 1945. április 30-áig maradt, átmenetileg a rakovnitzi (Rakonník) kerületi kórházban ápták, majd visszatért Budapestre. Szanatóriumba került, hogy lassan felépüljön a koncentrációs tábor és a kényszermunka gyötrelmei után. Ott ismerkedett meg Hajdú Józseffel, és 1948-ban házasságot kötöttek. Első férje, Ábrahám Alfréd 1943. január 26-án a keleti fronton halt meg munkaszolgálatosként. Lilli bátyja, Markovics Andor is munkaszolgálatosként hunyt el.

Markovics Lilli második férjével együtt egy textilipari céget és egy papírgyárat vezetett, amelytől az államosításkor megfosztották őket. Attól kezdve Lilli textilmérnökként dolgozott. Éva lányuk 1949-ben született.

Markovics Lilli súlyos betegség után 1987-ben Bécsben abban a kórházban hunyt el, ahol akkor már leánya orvosként praktizált.

#### A deportálás előtt:

Markovics Evelin 1915. március 3-án született Budapesten. Érettségi után a bécsi Talajtudományi Főiskola hallgatója lett, majd tanulmányai befejezése után visszatért Budapestre.

#### A penigi koncentrációs táborban

A koncentrációs táborban uralkodó kegyetlen körülmények következtében Penigben hunyt el 1945. április 2-án. Holttestét a tábor területén temették el, 1945 szeptemberében exhumálták, és Langenleuba-Oberhain temetőjében helyezték el.

<sup>192</sup> Dr. Eva Brownstone magánarchívuma

<sup>193</sup> Dr. Eva Brownstone magánarchívuma

## 9.2 Schiffer Karolin



Karolin 1930 körül<sup>194</sup> / Karolin és férje, Miksa 1960 körül<sup>195</sup>



Karolin lányaival – Zsuzsával, Annával –, férjével, Miksával és György unokaöccsével, 1943<sup>196</sup>

### A deportálás előtt:

Schiffer Karolin Deutsch Karolin néven látta meg a napvilágot 1907. szeptember 17-én a ma Szerbiához tartozó Palánkán Deutsch Zsófia és Béla lányaként. 1930 előtt ment férjhez Schiffer Miksa gépészmérnökhöz. Zsuzsa lányuk 1930-ban, Anna 1933-ban született. Háziasszony volt, férje egy családi tulajdonban lévő textilipari vállalatnál dolgozott. 1944 tavaszán kénytelenek voltak átköltözni a mintegy kétezer főt befogadó úgynevezett csillagos házba. Amikor 1944 októberében megkezdődtek a deportálások, férjének és lányainak sikerült elmenekülniük, Karolint azonban deportálták.

### A felszabadulás után:

Karolin bekerült az 1945. április 13-án induló halálmenetbe. A hetvenkét nőből álló csoportban sikerült Chemnitz környékén megszöknie, azonban német rendőrök elfogták a menekülőket, és a mittweidai táborba vitték őket. Az érkező amerikai csapatok szabadították ki.

Karolin ekkor mindössze harmincöt kilogramm volt. Visszatért Budapestre, ahol találkozott férjével és két lányával. Szüleit Auschwitzban meggyilkolták, két testvére, Erzsébet és Iván túlélte a holokausztot, és Izraelbe emigrált.

Az 1956-os forradalom idején férjével Budapestről Bécsbe menekült, onnan 1957 áprilisában az Egyesült Államokba emigrált. 1962. június 18-án kapták meg az amerikai állampolgárságot; Karolin neve Caroline-ra, férjéé Maxre változott.

A kisebbik lánya, Anna az Egyesült Államokban kezdte meg tanulmányait, 1961-ben autóbaleset áldozata lett. Zsuzsa eleinte Budapesten maradt, azonban édesapja halála után, 1962-ben édesanyjához költözött, és hídtervezőként dolgozott. 1995-ben New Yorkban halt meg.

Caroline 1981 júliusában egy támadásban vesztette életét a New York-i metróban.

194 Marina Ilana Malz magánarchívuma

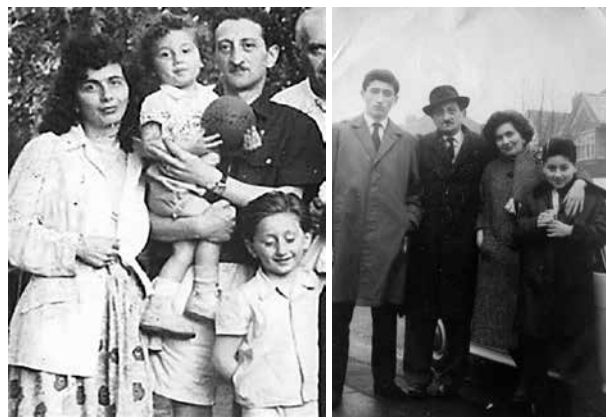
195 Marina Ilana Malz magánarchívuma

196 Marina Ilana Malz magánarchívuma

### 9.3 Nussbächer Magda



Magda 1934-ben / Magda 1945 áprilisában vagy májusában az altenburgi légierő kórházában<sup>197</sup>



Magda férjével, Lászlóval és két fiukkal 1955-ben és 1967-ben<sup>198</sup>

#### A deportálás előtt

Nussbächer Magda 1924. február 17-én született a Romániához tartozó Zilahon Nussbächer Erzsébet és Sámuel második, egyben utolsó gyermekeként. Tizennégy éves volt, amikor Budapestre ment fotóművészetet tanulni. Utána fotósként dolgozott.

#### A felszabadulás után

Magda egyike volt annak a mintegy hetven kényszer-munkásnak, aki a tábor kiürítésén dolgozott, és 1945. április 13-án ellátás nélkül maradt. Az altenburg–nobitzi repülőtérre, az amerikai hadsereg kórházába került, s felépülése után visszatért Budapestre. Szülei és öccse nem éltek túl a holokausztot.

Szirtes László mérnökhöz ment feleségül 1946-ban. Két év múlva megszületett első fiuk György (utóbb George), majd 1953-ban András (utóbb Andrew). Magda Budapesten dolgozott eleinte fotósként, később retusőrként.

A forradalom után, de még 1956-ban a család Nagy-Britanniába emigrált. Magda 1975. július 31-én öngyilkos lett, nem tudták életét megmenteni, az északnyugat-londoni Wembley-ben egy mentőautóban halt meg.

Szirtes György *A tizenhat éves fotós* című regényében mesélt életéről.

197 Szirtes György magánarchívuma

198 Szirtes György magánarchívuma

## 9.4 Katz Veronika



Veronika 1945-ben<sup>199</sup>



A titkos túlélő című film plakátja, 2018<sup>200</sup>

### A deportálás előtt

Katz Veronika, Katz Regina és Katz Mayer leánya 1926. november 9-én született Budapesten. Varrónő volt, és a deportálása előtt Budapesten élt.

### A felszabadulás után

A penigi tábor feloszlásakor indított halálmenet tagjaként indult el 1945. április 13-án. A szövetségesek Johannesburgban szabadították fel, visszatért Budapestre, ahol találkozott édesanyjával, Reginával, és megtalálta testvérét, Miklóst is. Édesapja a sachsenhauseni koncentrációs táborban halt meg.

Veronika férjhez ment Herman Fülöphöz, egyetemre járt, mikrobiológus és genetikus lett. Az 1956-os forradalom idején férjével Londonba emigrált, a Brunel Egyetemen dolgozott. A házaspár Nagy-Britanniában a Phillips vezetéknevet vette fel.

1976-ban végül mindketten a dél-afrikai Johannesburgba költöztek, ahol a mikrobiológus Veronika húsz évig docens volt a Witwatersrandi Egyetemen. Idősen, 2021. február 24-én hunyt el Johannesburgban.

Életéről Jonathan Andrews *A titkos túlélő* címmel 2018-ban dokumentumfilmet forgatott.

199 USC Shoah Foundation – Visual History Archive – Katz Veronika  
200 IMDb: A titkos túlélő

## 10. Büntetőjogi felelősségre vonások 1945 után

### 10.1 SS-tagok<sup>201</sup>

Az SS-t súlyos felelősség terhelte a penigi altáborban elkövetett bűntettekért. A tábor őrsege ellenőrizte a nőket. Az ő feladatuk volt a táborban a fogolyszámlálás és a büntető sorakoztatás. Az SS ezenkívül 1945. április 13-án minden járnai képes nőt gyalogos halálmenetben Chemnitz irányába küldött. Azt, hogy az erejüket vesztett nőket agyon kellett volna lőniük, a ludwigsburgi jogi igazgatási központ vizsgálatai nem tudták bizonyítani.<sup>202</sup>

A legmagasabb rangú SS-tiszt és egyúttal lágerparancsnok vagy kommandóvezető SS-főcsoportvezető Josef Ebenhöh volt. Johann és Katharina Ebenhöh ötödik gyermekeként a Szudétaföldön született 1914-ben, és kijárta a nyolcosztályos népiskolát. 1933-ig szülőhelyén, Semošicében dolgozott. 1935 áprilisában belépett a Szudétanémet Pártba. Ebben a csehszlovákiai formációba a nemzetiszocialista eszmék felé orientálódó német kisebbség szerveződött. Ebenhöh 1936-tól 1938-ig a csehszlovák hadseregben szolgált, 1938 novemberében az SS tagja lett, és azonnal kérelmezte felvételét a Waffen-SS-be is.<sup>203</sup> 1939 márciusában hívták be a III. tübingiai halálfejes SS-osztagba, amely 1940 májusában és júniusában a Wehrmacht úgynevezett nyugati hadjáratában<sup>204</sup> vett részt. 1940 és 1942 között emellett kelet-európai harcokban vett részt. Ezért több kitüntetést kapott, egyebek mellett a Keleti Téli Csata 1941–42 érdmet, tekintettel ott szerzett sebesüléseire.<sup>205</sup> Tehát már Penigbe érkezése előtt SS-pályafutást mondhatott magáénak.

Ebenhöh, mielőtt Penigbe rendelték, a buchenwaldi koncentrációs tábor külső lágerében, Bad Langensalzában és a sachsenhauseni táborban is tevékenykedett.<sup>206</sup> Bad Langensalzában és Penigben is Lagerführer, azaz táborvezető volt.<sup>207</sup> Nem ő volt felelős a kényszermunka végzéséért, de neki tartozott felelősséggel a már említett alacsonyabb rangú legénység és az SS-csoport valamennyi női felvigyázója.

A hajdani kényszermunkás Gleb Rahr, aki 1995-ben felkereste Bad Langensalzot, Ebenhöht „bizonyítottan tisztességes és korrekt emberként” jellemezte, aki „nem engedte meg SS-legénységnek az önkényeskedést”.<sup>208</sup> A ludwigsburgi tartományi jogi igazgatási hivatal központjának a nyomozóirodájában, ahol 1966-tól 1973-ig vizsgálatokat folytattak Josef Ebenhöh ellen, azonban másfajta kép rajzolódott ki. A Penigben fogva tartott nők kiszámíthatatlan viselkedése miatt inkább Mefisztónak, Halálfejnek vagy éppen Lucifernek nevezték.<sup>209</sup> Ezt a negatív benyomást erősíti meg Rosa Cantoni, túlélő fogoly tanúsága is, aki 1971-ben a fenti hivatalban így számolt be Ebenhöhről: „Az SS-parancsnok (...) ideges, sovány, elálló fülű, görbe lábú, kis ember volt. Mindig ordított, és hosszasan magyarázott nekünk, anélkül, hogy valaki ezt lefordította volna. Egy este munka után arra kényszerített bennünket, hogy az egész éjszakát állva és felfelé nyújtott karral töltsük el, így büntetett bennünket valamiért, de nem tudtuk meg, hogy miért.”<sup>210</sup>

A ludwigsburgi hivatal munkatársai nemcsak Ebenhöh ellen folytattak vizsgálatot, hanem több más, akkor még ismeretlen SS-tag ellen is, aki a penigi altáborban tevékenykedett.

201 Ez a fejezet kizárólag olyan személyekkel foglalkozik, akik Penigben a helyszínen tevékenykedtek, tehát közvetlen kapcsolatban álltak a fogva tartott nőkkel. A buchenwaldi KZ felelősei, akik valószínűleg részt vettek a penigi altábor létesítésében és igazgatásában, itt nem szerepelnek. A buchenwaldi KZ-ben foglalkoztatott személyeknek csak egy csekély százaléka foglalkozott a bűnüldözés, lásd: Buchenwald-emlékhely kiadványa, 190. old.

202 Szövetségi Levéltár, B 162/9596, Bl. 29

203 1939-től Waffen-SS volt az elnevezése a nemzetiszocialista párt SS-csoportján belül már korábban felállított katonai egységnek. 1940 közepén önálló szervezetté vált, a közvetlen parancsnoka Heinrich Himmler birodalmi SS-vezető volt. A Waffen-SS-hez tartoztak a koncentrációs táborok harci csoportjai és a felügyelő egységek is.

204 A franciaországi hadjáratnak is nevezett nyugati hadjárat a négy szomszédos nyugati állam, Franciaország, Hollandia, Belgium és Luxemburg 1940. május 10. és június 25. közötti lerohanását és megszállását jelzi.

205 Lásd: Szövetségi Levéltár, B 162/9596, Bl. 29

206 Lásd: Baranowski 2013, 399. old.

207 Lásd: Szövetségi Levéltár, B 162/9596, Bl. 146

208 Gleb Rahr, ugyanott

209 Lásd: Szövetségi Levéltár, B 162/9525, Bl. 2, 48 és B 162/9596, Bl. 118

210 Lásd: Szövetségi Levéltár, B 162/9596, Bl. 136



A központi nyomozó iroda főként külföldi német konzulátusok munkatársait bízta meg, hogy felkeressék és megkérdezzék a penigi altábornak azokat a túlélőit, akiknek a tartózkodási helyére sikerült rábukkanni.

Körülbelül három tucat leány és asszony nevét találták meg, s közülük néhányan beszámoltak a kényszermunka időszakáról.<sup>211</sup> A vizsgálatot végző munkatársak különösen az SS-személyzet és a felvigyázónők, valamint a véghez vitt büntettek iránt érdeklődtek. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint csak kevés megkérdezett emlékezett olyan részletekre, amelyeket fel lehetett használni.

A vizsgálatokat nehezítette Németország kettéosztása. Baden-Württemberg tartomány ludwigsburgi hivatalának a vizsgálatokat végző munkatársai csak 1971-ben – azaz a penigi altáborban történtek elővizsgálatának a vége felé – kapták meg azt az információt, hogy Ebenhöh tisztázatlan körülmények között meghalt egy tüingiai internálótáborban, Untermaßfeldben 1951. március 22-én.<sup>212</sup> Hogy miért internálták, az az iratokból nem derült ki. Így 1973-ban lezárták az Ebenhöh elleni vizsgálatot.

Néhány más SS-tagot, akik valószínűleg Penigben működtek, sikerült név szerint azonosítani.<sup>213</sup> Büntetteket azonban nem tudtak rájuk bizonyítani.<sup>214</sup>

A ludwigsburgi központi iroda elővizsgálati eredményeit 1973-ban átadták a lübecki tartományi bíróság államügyészségének. Ma ezeknek az ügyiratoknak a másolata a Schleswig-Holstein Tartományi Levéltárban található.<sup>215</sup>

## 10.2 Felügyelők

A ravensbrücki női táborban sok KZ-felügyelőt képeztek ki. A munkát a penigi altáborban valószínűleg úgy szervezték, ahogy Ravensbückben, hisz az volt a példa. „A vezető felügyelő *felelős volt azért, hogy a felvigyázónők és a foglyok számát jelentsék a tábor vezetőjének.*

*A felvigyázónők reggel jelentettek a vezető felügyelőnek. (...) Azonkívül felelős volt a rabok barakkjainak ellenőrzéséért, és ő közölte a büntetéseket a fogoly nőkkel.”<sup>216</sup>*

A vezető felvigyázónő alá tartoztak az SS-csoport felügyelői, akik a legközvetlenebb kapcsolatban álltak a foglyokkal. Lehetőség volt arra is, hogy a kényszermunkásnők ellen erőszakot alkalmazzanak. Erről tanúszkodott a túlélő Gisella Bognar: „Emlékszem még egy felvigyázónőre, aki különösen brutálisan kezelt bennünket, engem is gyakran vert. Hosszú szőke hajú, karcsú nő volt, nem túl magas. Nagyon csinos volt, úgy huszonöt-harminc éves lehetett. Visszatérő kijelentése az volt, hogy aki közülünk, fogolynők közül beteg lesz, az a krematóriumba kerül. Mindig egy ostor volt nála.”<sup>217</sup>

A kívülállók előtt sem maradt rejtve az erőszak. Emil Winkler, egy penigi építőüzem tulajdonosa beszélt arról az esetről, amivel akkor szembesült, amikor a Max Gehrt-művek területén dolgozott: „Szemtanúja voltam, ahogy egy SS-felügyelő nő kutyaostorral kegyetlenül rácsapott a zsidó leányokra. Én szemrehányást tettem az SS-bestiának, persze csak óvatosan mondtam: »Szükség volt erre?« Ez azonban épp elegendő volt ahhoz, hogy rögtön a lágerparancsnok elé vigyenek. Ő rám ordított, mint egy kiskatonára, és szigorúan megrótt.”<sup>218</sup>

A ludwigsburgi központi iroda ügyirata szerint a penigi altábor egy – nem azonosítható – felvigyázónője 1945 februárjában egy fogolynőt, aki elkésett a reggeli szemléről, gumibottal agyonvert.<sup>219</sup> A kitelepítési menetekben „név szerint nem azonosítható SS-katonák és SS-felvigyázónők foglyokat lőttek agyon”.<sup>220</sup> Ezeket a vádakokat azonban nem lehetett bebizonyítani.

A ludwigsburgi központi iroda vizsgálati irataiban több tanúvallomásból kiderült, hogy volt Penigben egy vezető felvigyázónő, akinek Hanna, Berta, Else vagy Elisabeth

211 Minden név megtalálható a Szövetségi Levéltárban: B 162/9525 és 9526

212 Lásd: Szövetségi Levéltár, B 162/15485, Bl. 142

213 Lásd: Szövetségi Levéltár, B 162/9526, Bl. 58

214 Lásd: Szövetségi Levéltár, B 162/9526, Bl. 148

215 Lásd: Schleswig-Holstein Tartományi Levéltár, Abt. 352.4 Nr. 2613–2618, érvényességi idő: 1968–1973, Az. 2 Js 1585/71

216 Kompisch 2008, 156. old.

217 Lásd: Szövetségi Levéltár, B 162/9526, Bl. 18

218 Oehmig 2004, 24. old.

219 Oehmig 2004, 24. old.

220 Lásd: Szövetségi Levéltár, B 162/9596, Bl. 106

volt a neve. Több túlélő tanú úgy emlékezett, Elli vagy Elisabeth lehetett.<sup>221</sup> A penigi altábor felügyelőinnek a névlistájáról leginkább Elli Schmeer vagy Elisabeth Baschab jöhet szóba. Kettejük mellett név szerint ismert Annemarie Bohm, Christl Bohnke, Brückert (keresztnev ismeretlen), Anna Fritzlár, Hila Hell, Rosel Hunsicher, Grete Koslowski,<sup>222</sup> Ruth Leibnitz, Charlotte Libau, Johanna Pfalz, Anny Rättsch, Gertrud Schellenkamps, Theres Sieland és Erika Wilms.<sup>223</sup>

Legtöbbjüket a ravensbrücki koncentrációs táborban képezték ki, és ott is nyitottak takarékszámát.<sup>224</sup> Pályájuk majdnem teljesen ismeretlen. Csak Charlotte Liebauról lehetett kideríteni, hogy 1944. szeptember 1-jén alkalmazták felügyelőként Ravensbrückben, előtte Sömmerdában a Rheinmetall-Borsig részvénytársaságnál dolgozott, volt tapasztalata munkásnők felügyelésében.<sup>225</sup>

A nemzetiszocialista uralom után csak Johanna Pfalznak a buchenwaldi 2. számú speciális táborban elkövetett bűneit vizsgálták. Őt 1945. szeptember 23-án az NKVD<sup>226</sup> operatív csoportja tartóztatta le Werdauban. A 2. számú speciális táborba szállították, 1949. december 10-én bizonyítékok hiányában kezdeményezték szabadon bocsátását, és 1950. február 1-kén engedték ki a speciális táborból.<sup>227</sup>

### 10.3 A Max Gehrt-művek tulajdonosai és alkalmazottai

A rochlitzai bűnüldözési iroda 1945-től 1948-ig vizsgálatot folytatott „idegen munkások (kelet-európaiak, zsidók) ügyében” Walter Beckert ellen, aki korábban kereskedelmi alkalmazott volt a Max Gehrt-műveknél.<sup>228</sup> A vizsgálatokra azért került sor, mert egy anyakönyvi

hivatalnok Langenleuba-Oberhainban személyi adatokat tartalmazó könyvben megtalálta a kényszermunkásnő Eda Katai haláláról szóló bejegyzést, az elhalálozást Walter Kättsch SS-tiszt jelentette. Eda Katai 1945. január 19-én állítólag bélhurut következtében hunyt el a lágerban vagy a kényszermunkán, és a lipcsei krematóriumban hamvasztották el. De az is elképzelhető, hogy nem bélhurut, hanem erőszakos cselekedet következtében halt meg, hiszen a koncentrációs táborokban megszokott volt a halál okát hamis állításokkal eltitkolni.

Walter Beckert mellett a rochlitzai bűnüldözési iroda felderítette Grieb vagy Griebe technikai vezető és Böttcher kereskedelmi vezető nevét is. Az ő lakóhelyüket azonban Beckertével ellentétben nem sikerült fölkeresni.<sup>229</sup>

A bűnüldözési irodáknak a legnagyobb problémát a ténylegesen használható információk megszerzése jelentette. Az iratok szerint a térségben őket is kikérdezték, de senkitől sem tudtak a további kutatáshoz érdemi adatokat szerezni SS-tagokról vagy felügyelőkről.

A vizsgálatok 1948. december 28-ai zárójelentésében megjegyezték, hogy valamennyi szóba jövő személy a nyugatiak által megszállt zonákba, azaz a későbbi Német Szövetségi Köztársaságba költözött, ezért az illetékes bűnüldöző szervek nem voltak jogosultak további vizsgálatokra. A zárójelentésből az is kiderül, hogy a Max Gehrt-művek felelős vezetőit 1945-ben a szovjet hatóságok letartóztatták. Az összefoglaló szerint „...azonban minden letartóztatottat [...] szabadlábra helyeztek. Jelenlegi tartózkodási helyük Németország nyugati része.”<sup>230</sup>

Ettől függetlenül a glauchauai körzet tanácsa 1947 februárjában ülésezett. A háttérben az üzemek úgynevezett náciatlanítása (Entnazifizierung) állt, hogy meg lehessen

221 Lásd: Szövetségi Levéltár, B 162/9526

222 Lásd: Szövetségi Levéltár, B 162/9596

223 Grete Koslowski neve nem tűnik fel a következő lábjegyzet listájában, de korábban szerepel: Szövetségi Levéltár, B 162/9596, Bl. 26. Nem ismeretes, hogy a bűnüldöző szervek később törölték-e.

224 LLásd: MGR/StBG, SlgBu/39, Bericht 893

225 Lásd: Szövetségi Levéltár, ZB II 1441 A. 8, Bl. 1–4

226 Az NKVD a Szovjetunió Belügyi Népbiztosságának rövid elnevezése. A szervezet a belügyminisztériumok klasszikus feladatain kívül időszakosan a politikai titkosrendőrség és a titkosszolgálat feladatait is ellátta.

227 Dr. Julia Landau, a Buchenwald-emlékhely alapítványának különlegestábor-történeti kurátora. Johanna Pfalz aktáját lásd: BwA, GARF 9409-1-161-157: No. 635.81669.

228 Lásd: Szász Állami Levéltár, Chemnitz. 39074 NS-Archiv des MfS, Karl-Marx-Stadt körzeti igazgatás (Objekt 14), Nr. Obj. 14 ZA 55/0606

229 Grieb vagy Griebe ebben az időpontban a Max Gehrt-művek megbízottjának jelentése szerint menekült, nála volt az a 15 ezer márka, amivel a szovjet megszálló hatóságnak tartoztak. Lásd: Szász Állami Levéltár, Leipzig. 20236 Kreistag-Kreisrat Rochlitz, Nr. 0802, Bl. 1

230 A Judenlager Penig (penigi zsidó tábor) zárójelentése

szervezni a glauchai székhelyű Max Gehrt-művek alkalmazottai elleni lehetséges vádakat.<sup>231</sup>

Max Gehrt, a cég alapítója és tulajdonosa 1941-ben meghalt. Fia, Paul Gehrt ugyanebben az évben átvette a céget, és a glauchai körzet tanácsának irata alapján belépett az NSDAP-be, „*hogya a tagságból előnyt kovácsoljon*”.<sup>232</sup> A feljegyzés szerint Paul Gehrt rosszul bánt alkalmazottaival.

Végül a cég üzemi tanácsa is felszólalt, és javasolta, hogy Paul Gehrt még szovjet hadifogságban lévő fia vegye át visszatérése után a cég vezetését, azaz váltsa fel apját. A terv, úgy tűnik, megfelelt a glauchai náci tanács bizottságnak. Más intézkedésről nincs szó az iratban.

## 11. A penigi női koncentrációs altábor történetének feldolgozása

A penigi altábor történetének feldolgozása elsőként nem Németországban, hanem Budapesten kezdődött. A Degob 1945. júniustól augusztusig a penigi altábor egykori kényszermunkásnőitől huszonöt beszámolót kapott, időbeli közelségük miatt valamennyi fontos forrása a mai kutatásnak.

Németországban 1945 szeptemberében került sor az első kritikus vizsgálatra a penigi altábort illetően. Akkor, amikor tizennégy, a táborban elpusztult és a tábor területén elföldelt nő holttestét exhumálták, majd Langenleuba-Oberhain temetőjében eltemették. Ezt a feladatot egykori NSDAP-tagoknak kellett elvégezniük annak az ideológiai átnevelésnek a szellemében, amely szerint szembesülniük kellett a nemzetiszocializmus bűntetteivel. A langenleuba-oberhaini NSDAP-szervezetből többek között a tanító Fritz Richterre és Herbert Weißére, Walter Ludwig szabóra és Albert Groß cipészre várt az exhumálás feladata.



*Egykori NSDAP-tagok kiássák a táborban elföldelt tizennégy holttestet, 1945. szeptember<sup>233</sup>*

A tábor területét 1945. április 15. után egy ideig, nem tudni, meddig, valószínűleg német hadifoglyok internálótáboraként használták.<sup>234</sup> Majd a helyi lakosság lebontotta a barakkokat, a bontási anyagot építőanyagként használták

231 Lásd: Zwickaui Körzeti Levéltár, Signatur RDKG 13183

232 Lásd: ugyanott

233 Rochlitzi Kerületi Tanács, 1945

234 Lásd: United States Holocaust Memorial Museum 1999

fel. Lehetséges, hogy néhányat, persze más funkcióval, fel is építettek a faluban.

A penigi tábor létezésének idején női kényszermunkásokat foglalkoztató Max Gehrt-művek a második világháború után továbbra is gazdasági üzem maradt. A cég gépeit és szerszámaikat 1947-ben a német jóvátétel keretében leszerelték és a Szovjetunióba szállították. A cég Max Gehrt KG néven nyersanyag-nagykereskedésként működött tovább. Az egyik épületben körülbelül 1949-ig egy Berthold nevű úr foglalkozott lekvárkészítéssel. 1957-ben az állami tulajdonú behajtási és felvásárlási társaság (VEAB – Volkseigene Erfassungs- und Aufkaufbetrieb) vette át a területet és a két német állam 1990-es egyesüléséig használta. Az 1960-as évek közepéig további épületrészeket hoztak létre. 1990 után többször gazdát cserélt a komplexum, és a bérlők is cserélődtek. Egy ideig az Altenburger Kraftfutterwerk und Getreidehandel (ALKA) nevű, állati tápszerek gyártásával és gabonakereskedelemmel foglalkozó cég működött itt. 2008-tól üresen álltak az épületek, 2011-ben lebontották nagy részüket. Azokban az évtizedekben látszólag semmi sem akart emlékeztetni nemzetiszocialista időszakra történetekre.

A penigi tábor barakkjainak a lebontása a háború után, majd az 1960-as években a lovassport-egyesület létesítése az egykori tábor területén hozzájárult ahhoz, hogy a helyi lakosság kollektív emlékezetéből kikopjanak a történelmi események.

A kollektív felejtést részben ellensúlyozandó 1967-ben, az orosz szocialista forradalom ötvenedik évfordulóján az egykori külső tábor területén<sup>235</sup> felállítottak egy emlékkövet, amelynek a szövege így szól: „Az áldozatok emlékeztetnek. A buchenwaldi koncentrációs tábor altábor, 1942–1945”. Eddig nem derült ki, miért jelölték kezdetként az 1942-es évet. Időközben aztán a kutatások eredményeinek megfelelően javították, így most már az 1944–1945-ös időszak szerepel.

Ehhez kapcsolódik, hogy az NDK néhány regionális és országos lapja alkalmanként már 1957-től foglalkozott a penigi altábor történetével.

235 Lásd: Junghanns, 1987 I.

236 Lásd: Gläser, 1958

237 Lásd: Junghanns, 1987 II.

238 Lásd: ugyanott, 1987 I.

Máig több mint három tucat cikk jelent meg. Az első írások még elhatárolódtak a nácinak tartott Német Szövetségi Köztársaságtól, az 1980-as évektől viszont már a hely kutatásával és az áldozatokkal, valamint a túlélőkkel foglalkoztak. A jelenlegi kutatás eredményeivel összehasonlítva a korábbi cikkekben előfordultak történelmi pontatlanságok, hibák. Például egy 1958-ban közölt cikkben ez olvasható: „A nácik 14 nőt élve temettek el. Adenauer nukleáris politikájából már akkor is profitáltak a finanszírozók. Gyilkosságok és pusztítások, a nőket élve temették el. [...] Mi lett a Hitler-zsarnokság szegényteljes összeomlása után evvel a 34 magyarországi elvtársnővel? Szovjet barátaink segítségével 14 nőt ki tudtunk ásni. Kettesével voltak szögesdróttal összekötözve, élve temették el őket. Többi 20 társnőjük sorsa a mai napig ismeretlen.”<sup>236</sup>

Az 1980-as években megjelent cikkek a penigi altáborral összefüggő eseményeket helyezték híradásuk középpontjába. Egy 1987-ben megjelent cikkben ez olvasható: „Úttörők és ifjú kommunisták kutatják a történelmet. Dokumentumokat és anyagokat keresnek”. Egy másikban, amelynek címe „Megőrizzük a hagyatékukat”, ez szerepel: „Valószínűleg térségünknek már nem sok lakója tudja, hogy az F95-ös országútnál (ma 57-es állami út – a szerző megjegyzése), amely Lipcsét és Karl-Marx-Stadtot (ma Chemnitz – a szerző megjegyzése) köti össze, 1943-tól 1945-ig (helyesen 1944-től 1945-ig – a szerző megjegyzése) a buchenwaldi koncentrációs tábor külső tábora volt. Csak egy kis emlékkő jelzi ezt, most a langenleuba-oberhaini iskola úttörői és a lovassport-egyesület tagjai ápolják e helyet.”<sup>237</sup> [...] Ma az egykori altábor területén egy ápolat és sokat használt sporttelephely van, a Langenleuba-Niedersteinbach lovassport-egyesületé, amely Fritz Berger vezetésével kiváló sportmunkát végez az antifasiszta hagyományoknak megfelelően. [...] Érzelmileg hatásos az ifjúsági foglalkozás témájához, miszerint »beteljesítjük forradalmi örökségünket.«<sup>238</sup>

A két újságcikket a helyi iskolaigazgató, Horst Junghanns írta, aki intenzíven dolgozott azért, hogy a pe-

nigi altábor történetét feldolgozzák, és az egykor itt raboskodó nőkre emlékezzenek. Kapcsolatba lépett két egykori fogollyal is, Deutsch Rózsával és Stark Nórával, akik 1981-ben Penigbe, majd 1988-ban Langenleuba-Oberhainba utaztak. Eltekintve ettől a magánkezdeményezéstől, a nyolcvanas, kilencvenes és a kora kétezres években a politikai, és a nyilvánosság elmulasztotta, hogy kritikusan foglalkozzék a penigi altábor és az ott raboskodók históriájával, semmiféle megemlékezésről nem volt szó.



*Deutsch Rózsa (balról a második) és Stark Nóra (balról a negyedik) 1988. szeptember 7-én meglátogatták a Max Gehrt-művek egykori területét.<sup>239</sup> A háttérben az a gyár rész látható, ahol kényszermunkát kellett végezniük*

Ezzel ellentétben a USC Shoah Foundation The Institute for Visual History and Education<sup>240</sup> az 1990-es évektől kezdve interjúkat készített holokauszt-túlélőkkel, akik között korábbi penigi kényszermunkásnők is voltak. A beszélgetéseket videón rögzítették, ma már digitálisan elérhetők német intézményeken keresztül a Visual History Archive-ban.<sup>241</sup>

A körülbelül százhuszezer órányi filmprojekt mögött az amerikai rendező Steven Spielberg áll, aki az 1990-es évek közepén fogalmazta meg azt az igényt, hogy évtizedekkel a soá után „minden porszemnyi hamut”<sup>242</sup> össze kell gyűjteni. A példátlan méretű interjúgyűjtemény nagy jelentőségű a történeti kutatások szempontjából, hallatlanul differenciált anyag, jól mutatja az érintettek hozzáállását, szemszögét. Jelen kötethez huszonöt interjút használtunk fel.

Az Elfelejtett nők Buchenwaldban-Női rabok kizsákmányolása a fegyveriparban című kiállítás 2001-ben nyílt meg. A buchenwaldi emlékhely ezenkívül azzal a kényszermunkával is foglalkozott, amelyet a női altáborokban végeztek a foglyokkal. Azonban már a kiállítás címe is problematikus: az ezredfordulóig igen keveset tudtak a buchenwaldi koncentrációs tábor női altáborairól. Ezért volt fontos, hogy Deutsch Rózsa, a penigi altábor túlélője részt vett a kiállítás megvalósításában. 2005-ben a Mémorial du Maréchal Leclerc de Hauteclocque et de la Libération de Paris – Musée Jean Moulin átvette ezt a kiállítást francia nyelven, és a Les femmes oubliées de Buchenwald címet adta neki. A kiállítás magyarázataként megjelentetett katalógusban csekély információ volt a penigi altáborról is.<sup>243</sup> Az altábor históriáját 2014 végétől kutatja és dolgozza fel a Színt Vallani Polgári Kezdeményezés – Demokratikus Cselekvés Hálózata. polgári kezdeményezés. Intenzíven keresik a túlélőket, illetve utódaikat, dolgozzák fel a tanúk beszámolóit és a fellelt dokumentumokat. Az izraeli Jad Vasem, a United States Holocaust Memorial Museum és a Náciüldözési Nemzetközi Központ – Arolsen-archívum anyagának és több családfának a segítségével számos iratot találtak a korabeli névlisták alapján. Mindezeket elemzik, és rendszeres rendezvényeken, előadásokon, sajtó- és közösségimédia-közleményekben a nyilvánosság elé tarták.

239 Penig Városi Levéltár

240 A USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education 2006-ig a Survivors of the Shoah Visual History Foundation nevet viselte.

241 A Szabad Berlini Egyetem a vha.fu-berlin.de oldalon elméletileg korlátlan hozzáférést biztosít. Ma már bejelentkezéshez van kötve a tudományos kutatás.

242 Jenny 1996, 232–238. old.

243Lásd: Mémorial du Maréchal Leclerc de Hauteclocque et de la Libération de Paris – Musée Jean Moulin, Párizs, 2005

# A buchenwaldi koncentrációs tábor női foglyoknak berendezett egyik külső tábora, a penigi altábor

Ezen a helyen állt 1945. januártól április 15-éig a penigi altábor (Außenkommando vagy Akdo), amely egyike volt a buchenwaldi koncentrációs bázishoz tartozó százharminckilenc kényszermunkatábornak. Itt az SS-katonák és az SS alkalmazásában álló felügyelők közel hétszáz, zömében magyar, zsidósága miatt üldözött nőt tartottak fogva és dolgoztattak kényszermunkásként a penigi Max Gehrt-művekben.

## 1944

### A tábor tervezése és építése

**1944. tavasz-nyár**  
A penigi Uhländstraßen működő, alapanyagok kereskedelmével foglalkozó Max Gehrt-műveket korszerűsítik, és a desszauai Junkers repülő- és motorgyártó vállalat (Junkers Flugzeug- und Motorenwerke AG) beszállítóvá alakítják át. *(A kutatás állása szerint tisztázatlan, hogy a nemzetiszocialista hatóságok és a Max Gehrt-művek közti együttműködés kényszer hatására jött létre, vagy a cégtulajdonos szabad akaratából, esetleg maga kezdeményezte.)*

**1944. nyár**  
A Max Gehrt-művek területén, Penig Langenleube-Oberhain részében kilencszáz kényszermunkásnő befogadására alkalmas altábor tervezését kezdik meg.

**1944. augusztus 15.**  
A megbízott tervezők elkészítik a Max Gehrt-művek építési terveit.

**1944. végéig**  
Kialakítják a hat barakkból álló, őrtornyokkal és drótkerítéssel körülvett penigi altábor. A buchenwaldi koncentrációs táborból SS-katonákat, a ravensbrücki női koncentrációs táborból felügyelőket toboroznak.

### A kényszermunkásnők sorsa

**1944. június**  
A később kényszermunkára ítélt nők egycsoportját összegyűjtik, és gettóba zárják Budapesten.

**1944. november-december**  
A később kényszermunkára ítélt nők másik csoportjának tagjait a Nyilasok Párt karhatalmsítái őrizetbe veszik Budapesten.

**1944. december eleje**  
A később kényszermunkára ítélt nőket gyalogosan vagy vasúton Budapestről a ravensbrücki női koncentrációs táborba deportálják.

**1944. december vége – 1945. január eleje**  
A ravensbrücki táborban kiválogatják a foglyó nőket a Max Gehrt-művekbeli kényszermunkára.

## Életfeltételek

A penigi altábor foglyait hat, egyenként száztizenöt fős barakkban tartották fogva. A tábor őrzését nyolcvan SS-katona és tizenhatszáz SS-alkalmazásban álló felügyelő látta el. Az egészségügyi feltételek katastrálisak voltak, az élelmezés, a gyógyszerellátás és a tábori ruházat elégtelen. A rossz életfeltételek a fertőző betegségek elterjedését elősegítő kártevők elszaporodásához, a tuberkulózis és a tifusz kialakulásához vezettek. Az ugyancsak fogolyként a táborba került fogorvosnő és két segítő ápolónő is nagyon szűk keretek között igyekezett enyhíteni foglyok szenvedéseit. Egy helyi orvosnő a tábor körülményeinek láttán nem vállalta a foglyok egészségügyi ellátását.



Légi felvétel a penigi altáborról 1945. április 10-én (Forrás: Luftbildattdatenbank, Dr. Carl Gombár)



Tüdőfoglyó nő az egyik barakk előtt (Forrás: David E. Sherman/ Life Collection Time Inc.)



Tüdőfoglyó nőket láttnak el az amerikai hadsereg ápolói



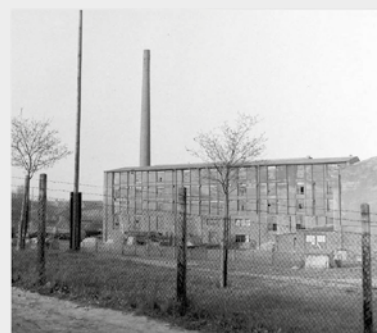
Az amerikai hadsereg tagjai segítik a tüdőfoglyókat a kórházba vezető úton



Boros Katalin, mielőtt a légióerő alténburgi kórházba szállították. Arcán a három hónapig tartó emberellenes körülmények tüdője felett érzett megkönnyebbülés látható

## Egy kényszermunkára ítélt foglyó, Rosenheg Stelle a tábori körülményekről

Penigben a fogva tartás egész ideje alatt megfogyott lábball a betegeknek kijelölt barakk részben feküdtem, nagy fájdalomaim voltak, semmiféle gyógyszer nem kaptam. Papírkötszereiből nem volt elegendő, a kötszést nem lehetett kicserelelni, így a lábam állapota rosszabbodott. Sokan tifuszban, akut hasmenésben és différiában haltak meg. Teljesen eltevésedünk, a testünket centiméter vastag sebek borították, a papírkötszereken átütött a genny. Egy fogorvosnő próbált meg a legjobb tudása szerint gyógyítani, de gyógyszerek és a megfelelő szaktudás hiányában a legjobb szándékkal sem tudott rajtnk segíteni.



A kényszermunka színhelye, a Max Gerth-művek Penigben 1945-ben (Forrás: David E. Sherman/ Life Collection Time Inc.)

## Kényszermunka

A legyűgült kényszermunkásnők naponta gyalog négy kilométer tettek meg a Max Gehrt-művek uhländstraísei telephelyére. A hét minden napján napi három műszakban nyolc órán keresztül, szünetek beiktatása nélkül dolgoztak. A kényszermunka alapvetően a német hadipari számára szállított repülőgéppalkatrések gyártását jelentette. A női foglyok közül néhányat tolmácsolásra, irodai vagy konyhai munkára választottak ki és osztottak be.

## 1945

### A tábor

**1945. január közepe**  
Hatszázkilencvenhét lány és asszony érkezik a ravensbrücki koncentrációs táborból a penigi altáborba.

**1945. január 18.**  
Megerszervek az orvosi személyzetet, három foglyónt áthelyeznek a lipcsei Hugo und Alfred Schneider AG (HASAG) hadüzemet kiszolgáló külső táborból.

**1945. április 13.**  
Felszámolják a penigi altábor; az Altenburg irányából közeledő amerikai csapatok elől menekülve elindítják a foglyok gyalogmenetét.

**1945. április 15.**  
Az amerikai csapatok felszabadítják a penigi altábor.

**1945 szeptember**  
A tábor területén eltemetett foglyon ók sírjának feltárása, maradványaik eltemetése a a langenleuba-oberhaini temetőben.

## Halálmenetek és a táborban hagyott foglyok megmentése

1945. április 13-án az SS az összes még járni képes foglyó nőt összegyűjtötte, és gyalogosan elindította Chemnitz felé. Hatvannyolc legyűgült és beteg nőt mindenfajta ellátás nélkül egy barakkban hátrahagytak. A tábori őrség tagjai és a felügyelők, akiknek egy része már civil ruhát öltött, elhagyták a gyalogmenetet, hogy elkerüljék a szövetségesek általi felelősségre vonást. Ennek következtében több foglyó egyénileg vagy csoportban el tudott menekülni. Egy hetvenkét tagú csoportot a rendőrök elfogtak, és a közeli mittweidai táborba szállították. Őket az Egyesült Államok hadseregének katonái szabadították fel. A többi foglyó szenvedése tovább tartott. A penigi altábor legalább harmincnégy női foglyó április végén érte el a Prágától hatvan kilométerre északra lévő theresienstadti gettót, amelynek irányítását 1945. május 5-én a Nemzetközi Vöröskereszt vett át. Egy további csoport a Pilsentől ötven kilométerre nyugatra lévő Bor körzetében szabadult fel.

A penigi altábor foglyainak hazatérési útvonala és további sorsa nagyrészt ismeretlen.

A táborban hátrahagyott nőket 1945. április 15-én az amerikai 3. hadsereg 6. pancélosadosztályának katonái találták meg, és a 76. egészségügyi hadtest ápolói látták el. Még azon a napon a légióerő alténburgi kórházába szállították át őket, ahol német hadifoglyok is bevontak a korábban kényszermunkára ítélt foglyok ellátásába.

A kutatások szerint körülbelül harminc lány és asszony hunyt el a penigi altáborban, a halálmenetekben vagy a tábor felszabadítása után a fogva tartás és a kényszermunka közvetlen következményeként. Az itt elkövetett bűnök miatt senkit nem vontak jogi felelősségre.

# A nemzetiszocialista kényszermunka színhelyei

## A dessaui Junkers Flugzeug- und Motorenwerke AG alvállalata

Az egykori Max Gerth-művek székhelyén 1945 januárja és áprilisa között körülbelül hétszáz zsidó vagy zsidóként üldözött magyar fogoly nő végzett a Wehrmacht számára kényszermunkát. Ezek az asszonyok az üzemtől négy kilométerre lévő penigi altáborban éltek, embertelen körülmények között. A tábor a buchenwaldi koncentrációs tábor női altáborra volt, és a mai langenleuba-oberhaini lovaglóterepen állt.

### 1914–1916

Megalapítják a papírgyártással és gépgyártással foglalkozó vállalkozást Gesellschaft für Papierhohlkörper und Maschinenanlagen mbH néven.

### 1929

A cég Deutsche Papyroplastwerke AG Penig néven működik tovább.

### 1936

A Glauchauban működő, csőgyártással foglalkozó Glauchauer Rohrproduktionshändler Max Gehr cég megvásárolja a vasúti mellékvágánnyal is rendelkező penigi ingatlant, és alapanyag-kereskedelmére szakosodott vállalkozásként viszi tovább az üzemet.

### 1944

A dessaui Junkers alvállalataként átállnak hadipari termékek – repülőgépalkatrészek – gyártására a Szovjetunióból és Lettországból elhurcolt kényszermunkások foglalkoztatásával.

### 1945. január–április

A buchenwaldi koncentrációs tábor penigi altáborában fogva tartott hétszáz magyar zsidó nőt kényszermunkásként foglalkoztatnak.

### 1947–1948

A megszálló szovjet hadsereg leszereli a Junkers-gyár berendezéseit.

### 1949

Az alapanyag-kereskedelmével foglalkozó Max Gerth KG az 1950-es évek elejéig működik.

### 1950-es évektől 2007-ig

A Volkseigene Erfassungs- und Aufkaufbetrieb (VEAB) nevű keletnémet állami vállalat üzemelteti az gyártelepet, majd 1990-től a jogutódja, az Altenburger Kraftfutterwerk und Getreidehandel (ALKA) takarmány- és gabonakereskedelmi társaság.

### 2011

A komplexum nagy részét lebontják.

### Kényszermunka a nemzetiszocializmus idején

A foglalkoztatás akkor nevezhető kényszermunkának, ha a résztvevők akaratuk ellenére, külső kényszer hatására dolgoznak. Ennek értelmében a kényszermunkások egyáltalán nem vagy csak nagyon csekély mértékben gyakorolhattak befolyást az életfeltételeikre. Az 1939-től 1945-ig tartó második világháború idején tízenhárommillió, Németországból, Ausztriából, a mai Csehország területéről és a megszállt területekről, mindenekelelt Lengyelországból, Franciaországból, Belgiumból elhurcolt férfi, nő és gyermek dolgozott a Nagy-német Birodalom területén. Közülük 8,6 millió volt külföldi „civil munkás” (Fremdarbeiter), 4,6 millió hadifogoly és 1,7 millió koncentrációs tábori fogvatartott. A kényszermunkások besorolása folyamatosan változott, így a rendeltetleg előírt tartózkodási és munkafeltételek megsértése miatt többeket koncentrációs táborba zártak, ezért a fenti számokból le kell vonni több mint 1,5 millió, kétszer is figyelembe vett kényszermunkát, így a statisztika szerint összesen 13 millió kényszermunkást foglalkoztattak. Ez a szám is azt mutatja, hogy a kényszermunka általános, nagy tömegekre kiterjedő jelenség volt. A német társadalmi és gazdasági életnek szinte nem volt olyan szerte, ahol a kényszermunka kisebb-nagyobb mértékben nem lett volna jelen. A kényszermunka az állami vállalatoktól a vezető ipari konsernekben, bányákban, építőipari vállalkozásokon és mezőgazdasági üzemeken át a kisipari vállalkozásokig, a vallási és közösségi létesítmények működtetéséig, sőt a háztartásokig általános volt.



A kényszermunka színhelye, a Max Gerth-művek Penigben 1945-ben (Forrás: David E. Sherman / Life Collection Time Inc.)

A hadipari termelést 1944-ben többek között Szászországba helyezték át, mivel ezt a területet akkor nem fenyegették az amerikai és az angol bombatámadások. Mivel Németország akkor már a háború elvesztésének rémével nézett szembe, minden katonaképes férfi, így a munkaképesek nagy részét besorozták, az egész birodalomban munkaerőhiány volt a hadipari termelésben. Ezért mind több kényszermunkát alkalmaztak, így tett a Max Gerth-művek is. Már 1944 nyaratól egyre nagyobb számban állították munkába a megszállt szovjet területekről deportált nőket és férfiakat, többségükben a német megszállás után a Lett Igazgatási Területhez (Generalbezirk Lettland) tartozókat. Négyezerötven nőt és férfit helyeztek el a langenleuba-oberhaini barakkaltáborban. A zsidó származású magyar kényszermunkások megérkezése előtt, 1945. január 12-én és 13-án a szovjet „civil munkások” egy részét a Chemnitz StraÙe 71. alatti egykori Grüne Linde vendégházban helyezték el, másik részüket pedig Richard Berger wolkenburgi körzetben lévő Hermsdorfban működő üzemébe költöztették át. A Max Gerth-művekben hozták, lengyel és olasz nemzetiségű munkásokat is foglalkoztattak.



Légi felvétel a penigi altáborról 1945. április 10-én (Forrás: Luftbildatlasbank, Dr. Carls GmbH)

### Munkakörülmények

Az alapulást és az időjárási viszonyoknak nem megfelelően öltözött kényszermunkások a tábor és az üzem közti utat gyalog tették meg. A hét minden napján a legtöbb kényszermunkás három műszakban, napi nyolc órában, szünetek közbeiktatása nélkül dolgozott. A kényszermunka alapvetően a német hadipar számára gyártott repülőgépalkatrészek előállítását jelentette. A foglyok közül néhányat fordítási feladatokra, tolmácsolásra, irodai vagy konyhai munkára választottak ki. Jelelegi tudásunk szerint körülbelül harminc lány és asszony vesztette életét a penigi altáborban a fogva tartási és a kényszermunka körülményei következtében a tábor területén, a halálménben vagy a felszabadulás után. Senkit nem vontak büntetőjogilag felelősségre az itt elkövetett bűnökért.

*Az egykor kényszermunkásként dolgozó Fried Aranka mondta el a következőket: „Napi nyolc kilométert kellett gyalogolnunk az üzem és a tábor között. Halálosan fáradtak voltunk, mégis Appelt kellett állnunk. Tábori viseletre fiatalú cipőt kaptunk, ami két hét alatt tönkrement. Súlyos lábgyulladásaink voltak. Munkába menet vertek minket. A napi élelmiszerezagunkat az első hét után jelentősen csökkentették. Az SS-felügyelők és a német munkavezetők kényszert alkalmazzak velünk szemben.”*



Az amerikai hadsereg katonái kísérnek egy tőlőt a mentőautóhoz (Forrás: David E. Sherman / Life Collections Time Inc.)



A Google Térkép 2020-as műholdfelvételén a Max Gerth-művek, a külső tábor egykori területe és a foglyók útvonala

### A kényszermunkások felszabadítása és megmentése

A tábor 1945. április 13-án felszolgált. Az SS minden járóképes nőt összegyűjtött a halálménben, és a csoportot irányába Chemnitz indította el. Körülbelül hetven legyengült és beteg foglyot hagytak ellátás nélkül a tábor területén. A táborban maradt asszonyokat április 15-én a 3. amerikai hadsereg 6. páncéloshadosztálya és a hozzá tartozó 76. egészségügyi hadosztály tagjai részesítették elsősegélyben. Ezután az altenburgi repülőter mellett felállított, a légierő sebesültjeinek berendezett kórházba szállították át őket, ahonnan néhány hetes vagy hónapos orvosi ellátást követően visszatértek a hazájukba. Legalább öt nő számára azonban minden segítség későn jött, ok a felszabadulás után a fogság és a kényszermunka következményeibe belehaltak. A halálménben besorozott nők közül néhányan sikerült elszöknie, mivel az őrség tagjai és a felügyelők közül többen is otthagyták a menetet. Egy hetvenkét főből álló csoportot a német rendőrség elfogott és a mittweidai táborba vitt. Őket az amerikai csapatok szabadították fel. Legalább harmincnégy nő április 23-án elérte a Prágától hatvan kilométerre északra található theriesenstadti gettót, amelyet az SS 1945. május 5-én átadott a Nemzetközi Vöröskeresztnek. Egy további csoport a Pilsentől ötven kilométerre nyugatra lévő Bor területén szabadult fel. A hazatérés körülményeiről és a penigi altáborba zárt asszonyok további sorsáról nem állnak rendelkezésünkre információk.

# Emlékezés a nemzetiszocializmus áldozataira

E helyen nyugszik tizennégy zsidó, illetve zsidónak vélt nő, akit 1945. januártól áprilisig a két kilométer távolságra lévő penigi női lágerben, a buchenwaldi koncentrációs tábor altáborában tartottak fogva. A Max Gerth-művekben, a penigi Uhlandstraßen mellett a Wehrmacht számára kényszermunkát végezniük. A KZ-altábor katasztrofális körülményei okozták a tizennégy nő halálát. Holttestüket először elkaparták a tábor területén, majd 1945 szeptemberében temették el őket itt, a langenleuba-oberhaini temetőben.

## Emlékezzünk

**Gadó Magdára**  
(1915–1945)

**Grünwald Ilonára**  
(1899–1945)

**Heller Ágnesre**  
(1925–1945)

**Liebermann Ilonára**  
(1910–1945)

**Markovics Evelinre**  
(1915–1945)

**Ozorai Magdára**  
(1926–1945)

**Polgár Rózsira**  
(1905–1945)

**Schwarcz Klárára**  
(1915–1945)

**Schwarcz Mártára**  
(1915–1945)

**Wetzler Erzsébetre**  
(1916–1945)

és négy, név szerint nem ismert nőre.

A táborban meghalt nők és a langenleuba-oberhaini temetőben 1945 szeptemberében nyugalomra helyezett nők emléktáblája (Színt Vallani Polgári Kezdeményezés – Demokratikus Cselekvés Hálózata, 2001)<sup>244</sup>

244 Lásd: Mémorial du Maréchal Leclerc de Hauteclocque et de la Libération de Paris – Musée Jean Moulin, Párizs, 2005



2016 nyarán a Színt Vallani Polgári Kezdeményezés – Demokratikus Cselekvés Hálózata meghívására a magyar születésű neves angol költő, George Szirtes Penigbe látogatott, és felkereste az egykori tábor területét. Egy nyilvános polgári fórumon beszámolt saját és édesanyja, Nussbächer Magda élettörténetéről. Nussbächer Magdát fiatal nőként kényszermunkára deportálták Penigbe, ahonnan hazatért, de az ottani szenvedések nyomán kialakult és sohasem múló trauma következtében 1975-ben öngyilkos lett. A Penigi Szabad Gimnázium aulájában tartott beszélgetésen Szirtes válaszolt a diákok kérdéseire.

George Szirtes irodalmi munkásságában is megjelenik a holokauszt, konkrétan Penig témája. Szerepel a *The Penig Film* című versében,<sup>245</sup> amely 2009 szeptemberében jelent meg a *The Burning of Books and Other Poems* című kötetben, illetve megjelenik a *Nazi Concentration Camps* című egyórás filmben is. Édesanyja életrajzát 2019 januárjában adta ki a MacLehose Press, címe: *The Photographer at Sixteen* (a tizenhat éves fotográfus).

A polgári kezdeményezés emellett többször szervezett a láger történetével kapcsolatos iskolai kutató napokat a Penigi Szabad Gimnázium és a Penigi Friedrich Eduard Bilz Középiskola diákjainak. A kezdeményezés tagjai a diákokkal együtt felkeresték az egykori tábor területét is.

2017. november 17-én egy, a polgári kezdeményezés rendezte ünnepségen felavatták azt a maguk kidolgozta és készítette információs táblát, amely a hajdani altábornál, az 1967-ben felállított emlékmű mellett elmeséli az ott történeteket.

A langenleuba-oberhaini lutheránus közösség helyiségében szervezteseményen többek között előadás hangzott el a láger történetéről, az előadást élő klezmermuzsika kísérte, közreműködött a Caputocliques zenekar.

2020 szeptember 1-jén, a béke világnapján a kényszermunka helyszínén, a Max Gehrt-művek hajdani telepén, a penigi Uhlandstraße és az Am Pfaffenbusch kereszteződésénél a Színt Vallani Polgári Kezdeményezés – Demokratikus Cselekvés Hálózata emléktáblát helyezett el. A kezdeményezés ezenkívül közös emléksétára hívta a megjelenteket a gyárteleptől az egykori táborig. Ezt az utat kellett oda-vissza nap mint nap végigjárniuk a

leányoknak és asszonyoknak 1945. januártól ápriliséig. Az emlékművet után még egy emlékezést tartottak az 1967-ben állított emlékműnél. Hagyományos zsidó dalokkal, rövid előadással és egy túlélő beszámolójának felolvasásával idézték fel az altábor történetét, majd virágot helyeztek el az emlékművön.

2021 októberében a temetkezési helyen, a langenleuba-oberhaini temetőben is emléktáblát állított a polgári kezdeményezés. Tíz név van rajta a táborban meghalt és elföldelt, majd itt újratemetett tizenégyből, és az emlékezés sora arra a négy személyre, akinek a neve ismeretlen.

2019 májusától működik a Színt Vallani Polgári Kezdeményezés – Demokratikus Cselekvés Hálózata [www.erinnerungsort-penig.de](http://www.erinnerungsort-penig.de) címen működő oldala, amely tekintettel az egykori kényszermunkásnők hozzátartozóira, ma már magyar nyelven is létezik. Az oldal információkat tartalmaz a penigi altábor építéséről, a táborban és a Max Gehrt-művekben uralkodó élet- és munkakörülményekről, a tábor felszabadításáról, megtalálható rajta néhány fogoly életrajza is. Az oldalon a pedagógiai anyagok címszó alatt térítésmentesen letölthető tananyagok és munkalapok találhatóak a penigi altábor történetéhez.

A Színt Vallani Polgári Kezdeményezés – Demokratikus Cselekvés Hálózata elnevezésű polgári kezdeményezés újságcikkkel, média-szövegekkel, előadásokkal, iskolai kutatási napokkal, információs és emléktáblákkal, valamint internetes oldalával teljesíti azt az igényt, ami ennek a kötetnek az előszavában is megfogalmazódott, ne feledjük, ne engedjük feledni a penigi koncentrációs tábor történetét, emlékezzünk, emlékeztessünk az ide zárt leányokra, asszonyokra.

245 A Színt Vallani Polgári Kezdeményezés – Demokratikus Cselekvés Hálózata magánarchívumából

# Forrásjegyzék

- Altenburg, Deutschland: Sterberegister 1876–1950, Urkunden 41, 619, 983, 968 und 1115
- American Veterans Center Oral History: Profiles in Valor. Dorothy Pecora, WWII Nurse, 2015 <https://www.youtube.com/watch?v=6UlbKHwKQ4w> (aufgerufen am 25. Januar 2021)
- Arolsen Archives International Center on Nazi Persecution, Digital Archive, 1.1.5.1 / 5323079
- Arolsen Archives International Center on Nazi Persecution, Digital Archive, 1.1.5.0 / 82073723
- Arolsen Archives International Center on Nazi Persecution, Digital Archive, 1.1.5.0 / 82073906
- Arolsen Archives International Center on Nazi Persecution, Digital Archive, 1.1.5.0 / 82074424
- Arolsen Archives International Center on Nazi Persecution, Digital Archive, 1.1.5.1 / 5323171
- Arolsen Archives International Center on Nazi Persecution, Digital Archive, 3.1.1.2 / 82014380 bis 82014386
- Brück & Sohn Kunstverlag Meißen: Ausschnitt aus Ansichtskarte Penig i. Sa. – Blick vom Turm, Nr. 21914, 1921
- Bundesarchiv B 162/9525
- Bundesarchiv B 162/9525, Bl. 2, 48
- Bundesarchiv B 162/9526
- Bundesarchiv B 162/9526, Bl. 18, 26, 29, 55, 58, 105 106, 118, 136, 146, 148
- Bundesarchiv B 162/15485, Bl. 142
- Bundesarchiv, Bild 101I-680-8285A-08
- Bundesarchiv, Bild 183-1985-0417-15
- Bundesarchiv, Bild 183-S68029 / CC-BY-SA 3.0
- Bundesarchiv, R3101/20394
- Bundesarchiv, ZB II 1441 A. 8, Bl. 1–4
- Bürger\_inneninitiative Gesicht zeigen – Netzwerk für demokratisches Handeln: Interview Jan Sobe mit Werner Sparborth, Niedersteinbach 28. September 2016
- BwA, GARF 9409-1-161-157: Nr. 635.81669
- DEGOB-Protokoll 116: Aussage von Helen Stern vom 24. Juni 1945 in Budapest
- DEGOB-Protokoll 316: Aussage von Zsuzsanna Heumann vom 06. Juli 1945 in Budapest
- DEGOB-Protokoll 542: Aussage von Jólan Grossmann vom 11. Juli 1945 in Budapest
- DEGOB-Protokoll 544: Aussage von Vera Hoffmann vom 05. Juli 1945 in Budapest
- DEGOB-Protokoll 586: Aussage von Magda Szemere vom 02. Juli 1945 in Budapest
- DEGOB-Protokoll 721: Aussage von Edith Freundlich vom 18. Juli 1945 in Budapest
- DEGOB-Protokoll 744: Aussage von Klára Rosenberg vom 12. Juli 1945 in Budapest
- DEGOB-Protokoll 1509: Aussage von Stella Rosenheck vom 11. Juli 1945 in Budapest
- DEGOB-Protokoll 2310: Aussage von Edith Himmler vom 09. Juli 1945 in Budapest
- DEGOB-Protokoll 2326: Aussage von Aranka Pollák vom 17. Juli 1945 in Budapest
- DEGOB-Protokoll 2337: Aussage von Berta Hegyi vom 09. Juli 1945 in Budapest
- DEGOB-Protokoll 2361: Aussage von Rozsa Herzog vom 19. Juli 1945 in Budapest
- Deutsch, Rózsa: Brief an Roland Albrecht, Budapest 21. März 2012.
- Deutsch, Rózsa: Zusammengepfercht, wie die Heringe in der Büchse, in: Bundeszentrale für politische Bildung: Ravensbrück – Überlebende erzählen, 2005. <http://www.bpb.de/ge-schichte/nationalsozialismus/ravensbrueck/60630/rosa-d> (aufgerufen am 20. September 2021)
- Deutsches Historisches Museum, Berlin Inv.-Nr.: BA 90/4570
- DTAD: Ausschreibung Totalabbruch Industriebrache in Penig (ID: 6454930), 29. August 2011
- Gedenkstätte Buchenwald, Bild 020-26.001
- Gedenkstätte Buchenwald, Bild 020-26.003
- Gedenkstätte Buchenwald, Bild 020-26.005
- Gedenkstätte Buchenwald, Bild 020-26.006
- Gedenkstätte Buchenwald, Bild 020-26.007
- Gedenkstätte Buchenwald, Bild 020-26.008
- Gedenkstätte Buchenwald, Bild 245.007
- Gedenkstätte Buchenwald, Bild 245.011

- Gedenkstätte Buchenwald: Interview Pia Frohwein mit Rózsa Deutsch, Buchenwald April 1997
- Gedenkstätte Buchenwald: Tagebuch Rózsa Deutsch, deutsche Übersetzungen von Eintragungen vom 07. Mai 1945 bis 14. Juli 1945
- Gedenkstätte Ravensbrück, V3389 E1
- Gläser, Max: 14 Frauen von den Nazis lebendig begraben. Die Finanziers Adenauers Atom-Politik profitierten schon damals von Mord und Vernichtung, in: Muldenecho, 07. Februar 1958
- Google Arts and Culture: Pening <https://artsandculture.google.com/search?q=pening> (aufgerufen am 26. September 2021)
- Hotel Silber – virtueller Geschichtsort: Baracke des Typs RL/IV/3, Hohenloher Freilandmuseum Wackershofen, 2015 <http://virtuell.geschichtsort-hotel-silber.de/news-blog/beitrag/neue-ausstellung-in-zwangsarbeiter-baracke/> (aufgerufen am 05. Oktober 2021)
- IMDb: The secret survivor <https://www.imdb.com/title/tt9297834/mediaviewer/rm79458560/> (aufgerufen am 05. Oktober 2021)
- Junghanns, Horst: Ihr Vermächtnis wird von uns bewahrt, in: Leipziger Volkszeitung, 12. September 1987 I
- Junghanns, Horst: Pioniere und FDJler erforschen die Geschichte. Gesucht werden noch Dokumente und Materialien, in: Leipziger Volkszeitung, 07. Mai 1987 II
- Kreisarchiv Zwickau, Signatur RDKG 13183
- Landrat zu Rochlitz: Schreiben an die Landesverwaltung Sachsen, Inneres und Verwaltung, Betr.: KZ-Häftlingsgräber, 12. September 1945
- Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH
- MGR/StBG, SlgBu/39, Bericht 893
- NARA, RG 549, US Army Europe, Cases not tried, Case 000-50-11A (Pening), Box 523, Folder Penig Buchenwald Subcamp.
- Naumann, Herbert: Außenkommandos des KZ Buchenwald [www.herbert-naumann.de/aussenlager-galerie.html](http://www.herbert-naumann.de/aussenlager-galerie.html) (aufgerufen am 14. November 2021)
- NLA-Staatsarchiv Wolfenbüttel (Privatbesitz)
- NS4 Bu 221, Bl. 2390
- Privatarchiv Roland Albrecht
- Privatarchiv Dr. Eva Brownstone
- Privatarchiv Bürger\_inneninitiative Gesicht zeigen – Netzwerk für demokratisches Handeln
- Privatarchiv Marina Ilana Malz
- Privatarchiv George Szirtes
- Sächsisches Staatsarchiv, Staatsarchiv Chemnitz, 39074 NS-Archiv des MfS, Bezirksverwaltung KarlMarx-Stadt (Objekt 14), Nr. Obj. 14 ZA 55/0606
- Sächsisches Staatsarchiv, Staatsarchiv Leipzig, 20236 Kreistag-Kreisrat Rochlitz, Nr. 0802, Bl. 1
- Sammlung Gedenkstätte Buchenwald, Buchenwaldarchiv, Ordner „Außenlager Penig“
- Signatur Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 352.4 Nr. 2613–2618, Laufzeit: 1968-1973, Az. 2 Js 1585/71
- Stadtarchiv Penig
- Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora: Fotoarchiv Buchenwald <http://fotoarchiv.buchenwald.de/results?strategy=categories&provenance=-1&place=279&dates=-1> (aufgerufen am 26. September 2021)
- Terezinska Iniciativa: Terezinska Pametni Kniha, Bd. I-III, Prag 1995, 2000
- United States Holocaust Memorial Museum: Interview Roswitha Breckner mit dem ehemaligen Wehrmachtssoldaten Rolf Hoffmann, Berlin 25. März 1999
- USC Shoah Foundation – Visual History Archive: Interview mit Helen Fellows, 18. Oktober 1998 <http://vhaonline.usc.edu/viewing Page.aspx?testimonyID=49905> (aufgerufen am 09. Oktober 2016)
- USC Shoah Foundation – Visual History Archive: Interview mit Edith Vidos, 25. März 1996 <http://vhaonline.usc.edu/viewing Page.aspx?testimonyID=13788> (aufgerufen am 09. Oktober 2016)
- USC Shoah Foundation – Visual History Archive Online: Veronika Katz <https://vhaonline.usc.edu/>

vhaiages/stills/150471.jpeg (aufgerufen am 26. September 2021)

- Wagemann, Prof. Dr. Ernst (Hrsg.): Neue Auslandsbeteiligungen an deutschen Unternehmungen im Jahr 1929, in: Wochenbericht des Instituts für Konjunkturforschung, 42/1930
- Yad Vashem Fotoarchiv, 1249/12
- Yad Vashem Fotoarchiv, FA268/138
- Youtube: dd-buchenwald-penig.mov <https://www.youtube.com/watch?v=NcSsH3ZTTe> (aufgerufen am 26. September 2021)

# Irodalomjegyzék

- Baranowski, Frank: Rüstungsproduktion in der Mitte Deutschlands von 1929 bis 1945. Südniedersachsen mit Braunschweiger Land sowie Nordthüringen einschließlich des Südharz – vergleichende Betrachtung des zeitlich versetzten Aufbaus zweier Rüstungszentren, Bad Langensalza 2013.
- Betekintő: Az 1941. évi kőrösmezői deportálások, 2014. <https://web.archive.org/web/20140517122628/http://www.betekinto.hu/en/node/199> (aufgerufen am 05. Oktober 2021)
- Blodig, Vojtěch: Die letzten Deportationen und das Kriegsende in Theresienstadt, in: Gedenkstätte Theresienstadt 2020. <https://www.holocaust.cz/de/geschichte/ghetto-theresienstadt/die-letzten-transporte-und-das-kriegsende-in-theresienstadt> (aufgerufen am 21. September 2021)
- Bodó, Béla: Actio und Reactio. Roter und Weißer Terror in Ungarn 1919–1921, in: Koller, Christian / Marschik, Matthias (Hrsg.): Die ungarische Räterepublik 1919. Innenansichten – Außenperspektiven – Folgewirkungen, Wien 2018.
- Braham, Randolph L.: A Magyar Holocaust, Band I und II, Budapest 1988.
- Braham, Randolph L.: The politics of genocide, Band I, Budapest 1981.
- Brakel, Alexander: Der Holocaust. Judenverfolgung und Völkermord, Berlin 2012.
- Brenner, Hans / Heidrich, Wolfgang / Müller, KlausDieter / Wendler, Dietmar (Hrsg.): NS-Terror und Verfolgung in Sachsen. Von den frühen Konzentrationslagern bis zu den Todesmärschen, Dresden 2018.
- Dalos, György: Der 19. März des Admiral Horthy, in: Neue Züricher Zeitung 2014. <https://www.nzz.ch/feuilleton/der-19-maerz-des-admirals-horthy-1.18265528> (aufgerufen am 20. September 2021)
- DEGOB: The First Massacre: Kamenets-Podolsky. <http://degob.org/index.php?showarticle=2019> (aufgerufen am 28. September 2021)
- Gedenkstätte Buchenwald (Hrsg.): Konzentrationslager Buchenwald 1937-1945. Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung, Göttingen 1999.
- Gilbert, Martin: Nie wieder! Die Geschichte des Holocaust, Berlin/München 2001.
- Glass, Hiltrun / Hopper, Bert: Sowjetunion mit annektierten Gebieten I – Besetzte sowjetische Gebiete unter deutscher Militärverwaltung, Baltikum und Transnistrien, in: Institut für Zeitgeschichte (Hrsg.): Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945, Bd. 7, München 2011.
- Hamburger Institut für Sozialforschung (Hrsg.): Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskriegs, Hamburg 2001.
- Hauseisen, Werner: Glauchau. Meine Heimatstadt, Erfurt 2013.
- Internationaler Militärgerichtshof Nürnberg (Hrsg.): Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Gerichtshof Nürnberg, Bd. 1, Nürnberg 1947.
- Jenny, Urs: Jedes Körnchen Asche aufsammeln, in: Der Spiegel, 16/1996.
- Kiedrzyńska, Wanda: Ravensbrück, Warschau 1961.
- Knigge, Volkhard / Löffelsender, Michael (Hrsg.): Buchenwald. Ausgrenzung und Gewalt. 1937 bis 1945, Göttingen 2020.
- Kogon, Eugen: Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager, Hamburg 2014.
- Kompisch, Kathrin: Täterinnen. Frauen im Nationalsozialismus, Köln 2008.
- Langbein, Hermann: „...nicht wie die Schafe zur Schlachtbank.“ Widerstand in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern 1938-1945, Frankfurt am Main 1997.
- Lendvai, Paul: Die Ungarn. Eine tausendjährige Geschichte, München 2001.
- Mallmann, Klaus-Michael: Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess: das Massaker von KamenetzPodolsk Ende August 1941,

- in: Benz, Wolfgang (Hrsg.): Jahrbuch für Antisemitismusforschung, Bd. 10, Berlin 2001.
- Mellenthin, Knut: Vor 50 Jahren Völkermord an Ungarns Juden, in: ak analyse & kritik, Zeitung für linke Debatte und Praxis, 366/1994. <http://www.holocaust-chronologie.de/artikel/teil-2-voelkermord-an-ungarns-juden.html> (aufgerufen am 20. September 2021)
  - Mémorial Leclerc et de la Libération de Paris – Musée Jean Moulin (Hrsg.): Les femmes oubliées de Buchenwald, Paris 2005.
  - Mühlen-Berg, Jutta: Die SS-Helferinnen und das weibliche Gefolge der SS, in: Lieb, Peter / Schulte, Jan E. / Wegner, Bernd (Hrsg.): Die Waffen-SS. Neue Forschungen, Paderborn 2014.
  - Oehmig, Klaus: Das Außenlager von Buchenwald. Langenleuba-Oberhain, in: Limbacher Journal Spuren 2/2004.
  - Romsics, Ignác (Hrsg.), Hungary in the Twentieth Century, Budapest 1999.
  - Seidel, Irmgard: Penig, in: Benz, Wolfgang / Distel, Barbara (Hrsg.): Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, Bd. 3, München 2006.
  - Spoerer, Mark: Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945, Stuttgart 2001.
  - Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora: Sowjetisches Speziallager Nr. 2 Buchenwald 1945–1950. <https://www.buchenwald.de/73/> (aufgerufen am 22. September 2021)
  - Strebel, Bernhard: Das KZ Ravensbrück: Geschichte eines Lagerkomplexes, Paderborn 2003.
  - Süß, Dietmar: „Herrenmenschen“ und „Arbeitsvölker“: Zwangsarbeit und deutsche Gesellschaft, in: Knigge, Volkhard / Lüttgenau, Rikola-Gunnar / Wagner, Jens-Christian (Hrsg.): Zwangsarbeit. Die Deutschen, die Zwangsarbeiter und der Krieg, Weimar 2010.
  - Szöllösi-Janze, Margit: Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft, München 1988.
  - Thüringer Institut für Lehrerfortbildung, Lehrplanentwicklung und Medien (Hrsg.): Buchenwald. Ausgrenzung und Gewalt 1937 bis 1945. Themenband zur Dauerausstellung, Bad Berka 2016.
  - Tóth, István György: Geschichte Ungarns, Budapest 2005.
  - Tremmel, Gabi: Magisterarbeit „...daß der Frieden erhalten bleibe“ – Antijüdische Gesetzgebung in Ungarn und „Anschluss“ Österreichs an NS-Deutschland im Spiegel des Pester Lloyd, Wien 2008.
  - Wachsmann, Nikolaus: KL. Die Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, Bonn 2016.
  - Wagner, Jens-Christian: Zwangsarbeit im Nationalsozialismus – Ein Überblick, in: Knigge, Volkhard / Lüttgenau, Rikola-Gunnar / Wagner, Jens-Christian (Hrsg.): Zwangsarbeit. Die Deutschen, die Zwangsarbeiter und der Krieg, Weimar 2010.
  - Wagner, Jens-Christian: Zwangsarbeit und Genozid. Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager im Krieg, in: Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora (Hrsg.): Buchenwald. Ausgrenzung und Gewalt. 1937 bis 1945, Göttingen 2020.
  - Wikipedia: 2. Armee (Ungarn) [https://de.wikipedia.org/wiki/2.\\_Armee\\_\(Ungarn\)](https://de.wikipedia.org/wiki/2._Armee_(Ungarn)) (aufgerufen am 20. September 2021)
  - Wikipedia: Ferenc Szálasi [https://de.wikipedia.org/wiki/Ferenc\\_Sz%C3%A1lasi#Leben](https://de.wikipedia.org/wiki/Ferenc_Sz%C3%A1lasi#Leben) (aufgerufen am 20. September 2021)
  - Wikipedia: Geschichte der Juden in Ungarn [https://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte\\_der\\_Juden\\_in\\_Ungarn](https://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Juden_in_Ungarn) (aufgerufen am 18. August 2021)
  - Wikipedia: Massaker von Novi Sad [https://de.wikipedia.org/wiki/Massaker\\_von\\_Novi\\_Sad#Verlauf](https://de.wikipedia.org/wiki/Massaker_von_Novi_Sad#Verlauf) (aufgerufen am 20. September 2021)



